

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА “АРХЕОЛОГИЯ”

Анани Любомиров Антонов

**СЕЛИЩНО И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ
НА ПРОВИНЦИЯ ВЪТРЕШНА ДАКИЯ
ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ**

Автореферат
на дисертация за присъждане на образователна
и научна степен „доктор“

Научен ръководител:
проф. д.и.н. Костадин Рабаджиев

Рецензенти:
проф. д.и.н. Диляна Ботева-Боянова
доц. д-р Людмил Вагалински

София 2021

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на Катедра „Археология“ при Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, проведено на 28.01.2021 г.

Трудът включва: основен текст и приложения.

Текстовата част включва девет основни дяла: увод, състояние на проучванията, физикогеографска характеристика, пътни комуникации, селищно развитие, некрополи, икономика, заключение и библиография.

Приложенията включват: каталог, карти (включително онлайн интерактивна карта) и табла с изображения.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на г. на открито заседание с научна комисия в състав:

1. проф. д.и.н. Диляна Ботева-Боянова (председател)
2. проф. д.и.н. Костадин Рабаджиев
3. доц. д-р Людмил Вагалински
4. доц. д-р Методи Даскалов
5. доц. д-р Валери Григоров

1. Увод

1.1. Актуалност и значимост на проблема

Още през Късното средновековие и особено в края на XIX и началото на XX век във все още младите балкански държави започва да се заражда интересът към миналото на земите им и към населението, което ги е обитавало. Особено важни са сведенията, които ни дават описанията, скиците и картите на Ф. Каниц, братя Шкорпил, К. Иречек и много други. Абстрахирайки се от времевата дистанция и от факта, че става дума не за професионални археолози, а за пътешественици и любители на историята, днес оценяваме огромния труд, който те са положили, а резултатите от него са от изключителна важност и днес. Част от територията, предмет на проучванията на любителите изследователи, е и късноантичната провинция на префектура Илирик – Вътрешна (Средиземна) Дакия (*Dacia Mediterranea*).

През годините до днес са регистрирани над 1300 обекта с датировка в Късната античност от пределите на провинцията. Информацията за тях извличаме предимно от регионални изследвания – справочници. Макар само десетки да са археологически проучените, и съответно в редица направления информацията да е откъслечна, обобщаването на познатото за местоположението и топографията на селищата, техните характеристики, данните за производства и използване на природните ресурси, е от първостепенно значение за придобиване на липсваща към този момент представа за облика и динамиката на провинциалната селищна мрежа в периода IV – VII век. Събирането и анализът на информацията несъмнено са от значение и с оглед очертаването на проблемите и създаването на отправна точка за бъдещи проучвания. Данните от настоящата работа са обединени в каталог, наброяващ 1313 каталожни номера. Всеки един номер отговаря на археологическа структура, регистрирана в пределите на провинция Вътрешна Дакия и датирана твърде често в широките времеви граници на късноантична епоха.

Подобно изследване за територията на Вътрешна Дакия досега не е правено, а като се има предвид важността на подобни микрорегионални изследвания за реконструирането на цялостната картина на живота в римската империя през Късната античност, считам, че изследването е в достатъчна степен оправдано от гледна точка на значимостта и актуалността на проблемите, които разглежда.

1.2. Хронологически обхват

Вътрешна Дакия е част от провинциалната уредба на римската империя през Късната античност без да излиза от времевите граници на въпросната епоха. Т.е., общите хронологически граници на дисертацията съвпадат с тези на късноантичната епоха. Началото ѝ е свързано с дълбоките промени в административния, обществен и религиозен живот на империята, както и в нейното военно дело, настъпили в хода на т. нар. Диоклецианово-Константинови реформи. Така за долна хронологическа граница следва да се приеме времето на император Диоклециан.

Краят на Късната античност (що се отнася до Източната римска империя) настъпва през VII в., когато, по ред причини, се стига до отмяна на Диоклецианово-Константиновата обществена и административна уредба. В източните земи на империята се поставят основите на нова обществена, военна и икономическа структура, която ще задава ритъма на живот в следващите четири столетия (т. нар. темна организация). Ако трябва тази несигурна граница да бъде стеснена, то изборът следва да падне върху дългото управление на император Ираклий, макар че окончателното преструктуриране на източноримската империя ще отнеме на практика цялата втора половина на VII в.

Въпросът е дали има основания хронологическата рамка на работата да бъде допълнително стеснявана, или, казано с други думи, дали провинция Вътрешна Дакия съществува през цялата късноантична епоха или животът ѝ като административна структура е по-кратък.

Благодарение на епископския списък от Сердика може убедено да се твърди, че към 343 г. „двете Дакии“ са несъмнена реалност и монолитната „Аврелианова Дакия“ вече не съществува. От друга страна обаче не може да не направи впечатление, че едната от тях е наречена *Dacia Ripensis*, докато другата, която по-късно ще бъде известна като *Dacia Mediterranea* с главни центрове Сердика и Найсус, е означена просто като *Dacia*. От това може да се направи предпазливият извод, че първоначалната Дакия е разделена на две чрез откъсването на северната ѝ част като самостоятелна провинция (*Ripensis*), докато южната, в която остават първоначалните центрове на „единната“ Дакия, за известно време запазва означението (просто) Дакия и едва по-късно придобива добавката *Mediterranea*.

Двете провинции Крайбрежна и Вътрешна Дакия, с прилежащите им градове, са посочени в *Synecdemus* на Хиерокъл, датиран обичайно в първите години на управлението на Юстиниан I, но преди 535 г. Причината за датата на Хиероклевию труд е проста – той не познава новоосновената Юстиниана Прима, която, както се знае от XI новела на Юстиниан, е факт към 535 г. В тази новела императорът споменава Вътрешна Дакия като една от провинциите, отредени да бъдат под юрисдикцията на новия му град. Интересно е, че Юстиниановата новела е един от последните източници, в които се говори за Вътрешна Дакия и за Дакия като административно тяло изобщо.

В съчинението си „За строежите“ Прокопий Кесарийски познава Крайбрежна Дакия, но не и Вътрешна Дакия. Любопитно е обстоятелството, че неговият списък с новопостроени и/или поправени от Юстиниан градове и крепости в балканските провинции на империята в по-голямата си част следва формулата „име на провинция – новоизградени крепости – поправени крепости“, но липсва името на провинция *Dacia Mediterranea*, а дейностите в нейната рамка са под формата на „разбивка“ на отделни градски територии и по-малки региони.

Изворите след Прокопий не познават вече нито Вътрешна, нито Крайбрежна Дакия. Тези понятия не могат да се срещнат при нито един по-късен автор, още по-малко в смисъла на функциониращи административни единици.

1.3. Териториален обхват

Не разполагаме с детайлно описание на границите на никоя от късноримските провинции, направено от техните съвременници. Вътрешна Дакия не е изключение в това отношение. За обхвата на нейната територия може да се съди по наличието на някои известни от изворите пунктове, които са разделителни маркери между нея и съседните ѝ провинции, а точното трасиране на граничните ѝ линии може да бъде (на този етап) само умозрително и да бъде подчинено на някои общи съображения, свързани най-вече с естествени дадености на релефа.

На северозапад границата е маркирана от точка, разположена, както уверява *Itinerarium Burdigalense*, между Хореум Марги и пътната станция Сармате. Прастарият брод на река Морава при днешното градче Чуприя ще продължи да бъде осмислян като граница и столетия по-късно, чак до Османския период.

За северна граница на провинцията логично, както предполагат всички от Фетерс насам, ще да е служила Стара планина, най-малкото в участъка между Светиниколския проход и изворите на река Вит. От Сармате до Светиниколския проход (където поема по билото на Балкана) границата вероятно се е движела на изток по билото на Ртань планина северно от днешната Соко Баня в посока Княжевац.

Североизточната точка не е много сигурна, независимо че обичайно се поставя на билото на Стара планина над изворите на Вит. Причината за това е, че Вит е източната граница на провинция Крайбрежна Дакия и някак по определение се счита, че изворите на реката опират в североизточния край на Вътрешна Дакия.

На югоизток сигурна точка имаме в прохода Траянови врата, известен в Късната античност под името Суки и ясно указан като граница между (Вътрешна) Дакия и Тракия от Амиан Марцелин. При това положение, ако действително изворите на Вит могат да служат за ориентир на североизток, е логично да се предположи, че от тях границата се е спускала на юг по билото на рида Гълъбец и Ихтиманска Средна гора. Това направление на границата поставя в междинно положение Златишко-Пирдопското поле. Макар хипотетично то да остава извън провинцията, доверявайки се на естествените форми на релефа, служещи като маркер, не може да не обърнем внимание на някои детайли, които говорят за неговата принадлежност към земите на запад.

Благодарение на това, че принадлежащият несъмнено на Вътрешна Дакия град Германея е идентифициран убедително с днешната Сапарева Баня, може да се каже със сигурност, че на юг тя опира в Рила. Дали обхваща и вътрешността на планината (или дори цялата планина, че и Разложко е трудно да се каже).

На югозапад границата обхваща територията на Пауталия и изглежда, Осоговската планина в нейната цялост, отивайки към гр. Баргала при дн. село Горни Козяк в Република Македония, който по епиграфски данни отначало е във Вътрешна Дакия, а по-късно попада в територията на провинция Македония. Местоположението на Скупи край днешно Скопие и Улпиана (дн. Липлян) в рамките на провинция Дардания позволяват западната граница на провинцията да се трасира източно от тях – от Баргала

през дн. Куманово, като после в северна посока приблизително съвпада с източната периферия на днешно Косово, достигайки северозападно от Вранье.

Продължаването ѝ на север е свързано с определяне на провинциалната принадлежност на Юстиниана Прима, идентифицирана днес с късноантичния център Царичин град. Ако тя принадлежи на Дардания, границата след Вранье следва да се изтегли на изток приблизително по долината на Южна Морава в посока Найсус (Ниш). Но ако принадлежи на Вътрешна Дакия, границата изглежда преминава западно от Царичин град, по височините към Прокупље и водослива на Южна и Велика Морава.

В „De aedificiis“ Прокопий споменава, че император Юстиниан превръща родното си място Таврисион в блестящ град и му дава името Юстиниана Прима. Според Прокопий Таврисион се намира в земите на „европейските дардани“. По тази причина част от изследователите са склонни да поставят града в провинция Дардания, буквално на границата с Вътрешна Дакия.

Единадесета новела на имп. Юстиниан I, датираща от 535 г. ни убеждава в обратното. В нея между другото се чете следното:

„[...] ние искаме и по отношение на църковната си власт той да се разрасне до най-голяма степен, така че сегашният свети предстоятел на нашия град Първа Юстиниана да стане не само митрополит, но и архиепископ и под негова власт да бъдат някои провинции, а именно както самата Вътрешна Дакия, така и Крайбрежна Дакия, също и Първа Мизия, и Дардания, и провинция Превалитана, и Втора Македония, и част от Втора Панония, която е в Баценската област“.

Това, което не може да не направи впечатление, е фактът, че провинция Дардания е поставена в средата на този списък, който не само започва с Вътрешна Дакия, а и е използвана и формулировката „самата Вътрешна Дакия“, което подсказва, че това е провинцията, на която градът принадлежи, и която, така да се каже, „по определение“ (ще) е подвластна нему, докато следващите в списъка разширяват властта му извън пределите на собствената му провинция.

С оглед на това следва да се избере вторият посочен вариант и границата да се трасира западно от Царичин град.

Последните изследвания в българската литература относно принадлежността на Юстиниана Прима през Късната античност са дело на Венцислав Динчев. Авторът разглежда конфронтацията между архиепископията на новоизградения съществен селищен център и епископите на Сердика. Според него Юстиниана Прима само първоначално е част от Вътрешна Дакия, като той също се доверява на единадесета Юстинианова новела. По-късното сведение на Прокопий, В. Динчев тълкува като доказателство, че между 540-550 г. градът е отдаден на провинция Дардания. В следствие на това, според автора, митрополията на Сердика възвръща своето йерархично положение в пределите на *Dacia Mediterranea*.

От съвременна гледна точка територията, заемана в античността от Вътрешна Дакия, днес се разделя на 10 общини от република Северна Македония (Виница, Делчево,

Кочани, Кратово, Крива Паланка, Куманово, Пробищип, Свети Никола, Скопие и Щип), 4 области от Република България (Кюстендил, Перник, София-област и София град) и 5 сръбски окръга (Нишавски, Топлишки, Пиротски, Ябланишки и Пчински).

1.4.Цели и задачи на работата

На база състоянието на проучванията и потенциала на изворовия материал основна цел на проучването е:

- да систематизира познатите до момента данни от археологическите проучвания на късноантични обекти от територията на някогашната провинция Вътрешна Дакия и на тази база да изгради картина на селищното развитие и стопанството в провинцията в периода края на III – първата половина на VII в.
- да се предложи максимално пълна и точна реконструкция на поне част от пътната мрежа във Вътрешна Дакия и да се разграничат отделни категории пътища, осигурявали комуникацията на населението вътре в нея със съседните провинции.

За изпълнението на така формулираните цели бе предвидено ангажирането със следните задачи:

- да бъде анализирана достъпната археологическа литература, вследствие на което да бъде създадена единна база данни, чието отражение в хода на работата са приложенията „каталог“, „карти“, както и интерактивното приложение.
- да се приложи максимално точно локализиране на археологическите обекти, което да позволи по-прецизни анализи на наличните данни
- да се приложи критичен анализ на писмените извори, достигнали до нас от периода.
- да се обърне детайлно внимание на физикогеографските особености и природните ресурси (почви, води, полезни изкопаеми) на територията на провинцията, с оглед установяването на връзката „човек-природа“.
- да се съпостави ономастиката на региона (топонимия и хидронимия) с археологическата изворова база.

1.5.Методика на работата

Естеството на проблема, разискван в настоящото изследване, предразполага към издирването на множество откъслечни сведения и включването им в обща база данни. Територията на късноантичната провинция попада в рамките на три съвременни балкански държави – Република България, Република Сърбия и Република Северна Македония. Това налага да се разгледат детайлно основополагащите периодични издания на трите археологически школи. В случая с Република Северна Македония се касае за използването на археологическата карта на страната, където в каталожен вид са обособени обектите по общини. Регионалното разделение от своя страна изисква използването на обобщаващи зонални изследвания.

С оглед на времевата дистанция и методите, прилагани през 80-те и 90-те години на миналия век, днес много често се изправяме пред проблема за точната локализация на обекти, регистрирани в миналото. И докато местоположението на част от крепостните съоръжения е известно на археологическата литература отдавна, а от векове на местното население, то доста по-сложно е локализирането на обекти от типа „неукрепени селища“. Разполагането на последните в равнинните части на провинцията е в основата на това, че техните останки попадат днес под съвременните обработваеми площи. Тяхното регистриране и изучаване се случва най-вече по пътя на теренните издирвания и по-рядко при археологически разкопки.

Особено важни за дискусиата около стопанския облик и икономиката на провинцията са засвидетелстваните оръдия на труда. Кратките им споменавания и тяхното negliжиране в публикациите са основен проблем на проучванията до момента. Честото им пренебрегване води до нисък процент сечива, отнесени към ясен археологически контекст. Почти пълната липса на публикации по въпроса оставя на начален етап обвързването на даден инструмент с характера на обекта, в който е открит и с природните дадености на района. В работата се отдава специално внимание на всяко сведение за оръдия на труда или съоръжения, насочващи към специализирана занаятчийска или добивна дейност. Направен е опит и най-беглите свидетелства за производство да бъдат систематизирани и разделени по групи.

Картирането на обектите със задаване на точни координати биха били немислими без съвременните технически възможности. Справката с източници от глобалната мрежа в комбинация с данни от специализираната археологическа литература дава възможност за точно картиране на част от обектите. Именно това взаимодействие между традиционните методи в археологията и модерните възможности за прецизно поставяне в пространството на обектите, може да ни даде представа за промените, които настъпват в селищната мрежа на провинцията.

1.6.Изворова база

Естеството на настоящата работа изисква събирането на разнообразна информация от различни източници. В основата, разбира се, са заложили сведенията, добити при провеждането на археологически разкопки и теренни обходи. Именно те се явяват опората, на която стъпват разсъжденията върху пространственото и времевото развитие на провинция Върешна Дакия. Смятам за резонно, резултатите от тези проучвания да са основен, формиращ елемент на дисертацията, посветена на състоянието на селищната мрежа и на стопанския живот на провинцията.

Това, което характеризира археологическите извори за настоящата работа, е тяхната фрагментарност, дължаща се най-вече на липсата на разкопки и/или на публикации. Особено на територията на България и на Република Северна Македония, и в далеч по-малка степен на (Югоизточна) Сърбия, са положени значителни усилия за локализирането на голям брой археологически паметници. Данните за тях са обнародвани в редица каталози, монографични изследвания и статии в периодичния

печат, но информацията (особено тази от теренни обхождания) понякога се отличава с твърде голяма неточност, както и с фриволност по отношение на датировката и интерпретацията. Независимо от това, внушителният брой паметници от епохата дава възможност за екстензивни съпоставителни анализи, при които е възможно – колкото и да са условни данните за обектите – да се открият общите тенденции в развитието на селищната мрежа, стопанския и икономически живот на Вътрешна Дакия.

2. Състояние на проучванията

За нуждите на подобно регионално изследване, каквото е настоящият дисертационен труд, бе от значение събирането на информация от различни издания, монографии, обобщителни регионални изследвания и периодични издания.

Основополагаща в изучаването на селищната проблематика през Късната античност у нас е книгата „Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.) на В. Велков от 1959 г. Авторът обръща внимание и на Вътрешна Дакия в качеството ѝ на една от петте провинции, формиращи диоцез Дакия.

Фундаментално значение има трудът „Проучвания върху западнотракийските земи през римско време“ на Б. Геров от 1961 г. От особена важност са изследванията върху селищния живот в „най-горното течение на р. Струма“ – Трънско и Брезнишко.

През 1978 г. от печат излиза важното изследване „Археологически паметници от Кюстендилски окръг“ на Цв. Дремсизова-Нелчинова в съавторство с Л. Слокоска. Малко по-късно вижда бял свят и работата на Д. Митова-Джонова „Археологически паметници от Пернишки окръг“ от 1983 г. Тези две регионални изследвания се превръщат в основен източник на информация за Централна-Западна България.

80-те и 90-те години са десетилетията на засилен интерес към проблематиката на римския селищен модел в българските земи. В десетки периодични издания намират място резултатите от археологическите проучвания на структури от „ранноримската“ и „късноримската“ епохи.

Първата по-цялостна археологическа публикация на сравнително по-пълното проучване на селище, което не е идентифицирано като значителен градски център, е тритомната поредица „Перник“. Тя е посветена на обитаването на хълма „Кракра“ край Перник през различните исторически епохи. Особено важен за разглеждания период е първият том от 1981 г., в който са публикувани резултатите от проучването на селището от римската и ранновизантийската епоха.

През 1987 г. от печат излиза „Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter“ на Й. Хенинг. Трудът е мащабно изследване върху материалните свидетелства за промяна в селищния и стопански живот на римските провинции през Късната античност.

През 1996 г. се появява вторият том на „Археолошка карта на Република Македония“. Подобно на споменатите вече каталожни издания от 1972 и 1983 г. за Кюстендилско и Пернишко, изданието на археологическата карта на съседна Република Северна

Македония е разделено на области. Трябва да се отбележи, че по всяка вероятност именно наличието на значителен обем публично достъпна информация от Македония е причината късноантичните селищни единици от нейната територия да съставляват около петдесет процента от общия брой събрани и каталогизирани обекти в настоящия дисертационен труд.

Към края на 90-те години се наблюдава все по-нарастващ интерес към проблематиката на римската и късноантичната епохи. В. Динчев е един от авторите с основна заслуга в изследването на селищния живот от периода по нашите земи. В своя дисертационен труд „Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV-VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни)“ той разглежда трансформацията на селищната система от днешните български земи. Следват трудовете „Римските вили в днешната българска територия“ от 1997 г., „По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия“ и „Класификация на късноантичните градове от диоцезите“ от 1998 г. Обобщаващи трудове от началото на настоящия век с несъмнен принос са: „Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха“ от 2002 г., „Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia)“ от 2006 г. и „Аграрните селища от римската епоха в днешна България“ 2006 г., отново на същия автор.

През 2005 г. се появява внушителен опит за систематизиране на информацията относно пътната мрежа в днешните български земи през Късната античност и ранното средновековие, дело на М. Вендел в том III на поредицата Карасура.

Същевременно (в 2005 г.) в България излиза от печат важно микрорегионално изследване: книгата „Пауталия и нейната територия през I-VI век“. Авторката В. Кацарова прави детайлен преглед на изследваните части от съвременния Кюстендил и градската му територия. В резюмиран вид са представени резултатите от проучванията на някои емблематични за района обекти.

През 2000 г. започва методичното проучване на обекта „Велико градище“ при с. Конюх (Северна Македония). Публикацията за тези първи разкопки се появява през 2002 г. с автор К. Снивли: „Archaeological Investigation at Konjuh, Republic of Macedonia, in 2000“. Последващите резултати биват публикувани в различни издания с прекъсвания до 2014 г.

Над 100 годишната история на проучванията на Царичин град е представена в четири томна поредица. През последните десетилетия от огромна важност са публикациите на В. Иванишевич и Б. Баван, които засягат различни аспекти от живота на късноантичния център край днешно Лебане (Сърбия). Смятам за ненужно да изброявам тук всички приносни статии и студии на въпросните автори. Тяхното значение за изследванията на Късната античност на Балканите е безспорен.

Каталог, възплащаващ изчерпателност и прецизност, е изследването на С. Стаменкович „Римското наследство в Лесковската котловина“ от 2013 г. Изключително приносна е и статията „Касноантички утвърђења у Лесковачкој котлини и њихов однос према урбаним центрима“ с автори В. Иванишевич и С. Стаменкович, която излиза от печат

през 2014 г. Благодарение на тях Лесковачката котловина заема своеобразно „островно“ положение на сравнително добре изучен – или най-малкото публикуван – микрорегион в рамките на като цяло слабо познатите земи на днешна Югоизточна Сърбия.

Основна заслуга за задълбочените изследвания на обектите в Източна Сърбия има дългогодишната работа на Михайло Милинкович. В резюмиран вид той представя някои от големите крепостни съоръжения в Лесковачкото поле в статията „Нека запажења от ранновизантијским утврђењима на Југу Србије“ от 2004 г. Същевременно М. Милинкович по своеобразен начин призовава към по-задълбочено проучване и систематизиране на наличната информация от теренни издирвания в статията си от 2007 г. „О потреби научног проучвања локалитета Злата- Кале“. Важен етап в научните усилия на автора ѝ бележи по-късният му обобщителен труд „Ранновизантијска насеља у Србији и њеном окружењу“ от 2015 г.

В огромна степен попълването на информацията бе твърде често въз основа на откъслечни данни, разпръснати в периодични издания и други. Фрагментарните сведения за различни видове производство (в това число и добив и обработка на метали) от археологически разкопки бяха събрани основно от публикуваните резюмета на проучванията в поредицата „Археологически открития и разкопки“ (в България), както и в изданията „Старинар“ и „Macedonia acta archeologica“ съответно в Сърбия и Северна Македония.

При съвременното състояние на проучванията всяка статия или кратко съобщение бе от огромно значение за цялостното оформление на дисертационния труд. В този ред на мисли, едва ли е възможно да поставя граница между основополагащи и по-маловажни изследвания, включени в дисертацията. Считам, че всяко едно от тях е с достойна роля в процеса на изготвяне и осмисляне на работата.

3. Физикогеографска характеристика

3.1. Релеф

Релефът на провинция Върешна Дакия може да се характеризира като предимно планински. Два от големите масиви, които служат и за нейни граници през Античността, са Стара планина от север и Рила планина от югоизток. Цялостната картина се допълва от средновисоките планини на Западна България и Източна Сърбия. Основна роля за развитието на селищния живот на провинцията имат характерните за нея високи котловинни полета.

Софийското поле е най-голямото по площ (1100 км²) в Задбалканската географска област, на която принадлежи. Разполага се между 500 и 700 м надморска височина. Характерно за него са и вътрешнокотловинните възвишения. На юг полето е ограничено от Люлин планина, Витоша и Плана планина, на север пък разделителна линия е Чепън планина, която отделя община Драгоман от Годеч.

Знеполе е перфектният пример за височинно поле. Сведенията за селищната мрежа през Късната античност тук ни дават важна информация за развитието на живота в една среда, изпълнена с климатични инверсии. Надморската височина на котловината е около 690 м, тя е „плътно“ оградена от малки средновисоки планини. От север това са Милославската (Рудина) и Руй планина, а от юг: Боховската, Лешниковската и северните склонове на Ерулската планина. Въпреки своите почти 700 м надморска височина, Знеполе не е най-високата котловина на провинцията. Първенец по това отношение е Самоковското поле с неговите 950 м средна надморска височина. То спада към Южнокраищенската подобласт. Това го прави не само най-високото за Вътрешна Дакия, но и за територията на съвременна България. Трънската, Брезнишката и Пернишката котловина спадат към т. нар. Севернокраищенска подобласт.

Сред важните котловинни полета неминуемо трябва да се спомене Кюстендилското поле. То попада между Осогово-Беласишката и Краищенската географски области. Котловината е оградена от север от Конявската планина, която същевременно е разделителна между Радомирската и Кюстендилската котловина. На юг граници са планина Лисец от северозапад, а от югозапад най-високата от споменатите – Осогово с нейния първенец връх Руен 2251 м.

Лесковачкото поле навярно е било изключително стратегическа област в античността, особено след въздигането на Юстиниана Прима като архиепископски център през VI век. Котловината, в която се намира съвременният град Лесковац, е оградена от всички страни от средновисоки планини, като от север има директна и лесна връзка към хинтерланда на Ниш. Планините Радан и Псяча ограничават полето от запад, Кукавица и Чемерник от юг, а Бабичка гора, Селичевица и Сува планина от изток. Източносръбските планини спадат към групата на Балканидите, най-високите им върхове са Миджур (2169 м) в Стара Планина, Сува планина (1809 м) и Ртан (1565 м). Навярно със своите едва 225 м надморска височина Лесковачката котловина е предоставяла изключително благоприятни условия за живот, нещо повече – през нея е преминавала една от големите реки на провинцията – Южна Морава.

Найсус е един от основните градове на Вътрешна Дакия, а границите на Нишката котловина служат като такива и на провинцията, като я делят от Дардания. Средната надморска височина е едва 192 м, от север и запад я фланкира планинският масив Ястребец, от изток Свърлишката планина, а от юг Сува планина и Селичевица. И тук, подобно на Лесковачкото поле, навярно, са съществували добри условия за живот, далеч над необходимия минимум.

Територията на съвременната Република Северна Македония е заета от 80% планини, които се разполагат предимно в нейните източни и западни части. На база на релефа, страната се дели на две части – Родопска област и Пелагонийска област.

Повардарието е една от трите части, на които се разделя Пелагонийската област. Както показва и нейното име, тя обединява македонските земи по поречието на р. Вардар и котловините непосредствено на запад от столицата Скопие. Това са предимно полета, сред които Скопското, Кумановското и Овче Поле. Именно тези три района попадат в

пределите на провинция Вътрешна Дакия в Късната античност. Те навярно предлагат отлични възможности за живот в Античността.

В планините на Краище са засвидетелствани многобройни високопланински късноантични селища. Това са малки планини, които лесно могат да бъдат погрешно обединени в един хомогенен масив. Сред тях са: Ерулска, Еловишка, Лешниковска, Пенкьовска, Парамунска планина. Повсеместно надморската височина в Краище е над 1000 м, това обуславя и днешното „раздробяване“ на селата на махали, често доста раздалечени една от друга. В землищата на тези труднодостъпни днес селища са регистрирани чрез теренни проучвания множество обекти от Късната античност, свързани най-вече с добив и преработка на рудни полезни изкопаеми.

Вътрешна Дакия като цяло може да се определи като предимно планинска провинция. Нейните големи селищни ядра са се формирали в по-значимите равнинни райони. Освен основните градски центрове, в котловинните полета, са се разполагали и открити селища. Забелязва се и концентрация на вилни съоръжения в Радомирското, Пернишкото и Софийското високи полета. Поглеждайки картите ще се убедим обаче, че за населението на провинцията през късноантичната епоха почти няма невъзможни за обитаване места. Примерите в това отношение са особено красноречиви в планините на Краището, където укрепени селища са локализирани на надморска височина от по 1100 м.

3.2. Води

Вътрешна Дакия е сравнително богата на водни ресурси провинция. На нейна територия в Античността преминават едни от най-големите реки на Балканите, всяка една от тях е голяма и важна водна артерия и за съвременната си държава. Както днес, така и в Късната античност, реките, протичащи през провинцията, не са плавателни, освен вероятно Морава, по която и през османската епоха плава речен флот до района на Ниш. Връщайки се към особеностите на релефа в провинцията, отново трябва да се напомни, че всички големи реки на Вътрешна Дакия преминават през големите ѝ котловини. Вардар, Южна Морава, Струма протичат бавно през равнинните райони, а в планинските преминават бързо, каскадно, като образуват различни живописни проломи.

Освен сериозният воден ресурс, който притежава Вътрешна Дакия, под формата на течащи води, тя е богата и на хидротермални извори, които са усвоени още в античността. На територията на България такива са изворите до дн. Сапарева баня (Германея), София (Сердика), Кюстендил, Трънска Баня, Брезник, Белчин и много други. В Сърбия подобни селища са Нишка и Куршумлийска баня. Топли минерални извори в македонската част на Вътрешна Дакия са Кумановска баня, Жежовица (до Щип) и Кочанска баня. В редица случаи в различна близост до минералните води се формират големи селищни центрове. Примери в това отношение са Сердика, Пауталия, Найсус, Германея и др.

3.3. Почви

Почвената покривка е физикогеографска особеност, която е пряко зависима от спецификите на релефа, водите и климатичните условия в даден район. Това обуславя разпространението на един вид почвена покривка в сравнително отдалечени територии. Голямото разнообразие на фактори, които допринасят за формирането на различни видове почви, дава основание Балканският полуостров да бъде наричан „почвен музей“. Разнообразието на почви, предразполага към специализация на голяма част от практикуваните, включително и в съвременното земеделски техники.

Почвеният тип смолник е един от най-широко разпространените за провинцията. Този тип е специфичен като цяло за Южна Европа. Смолниците заемат почти изцяло котловинните полета на провинцията. В България това е основната почвена покривка за Софийското, Ихтиманското, Кюстендилското, Брезнишкото, Пернишкото, Радомирското поле. Тези почви са характерни и за Лесковачко – Нишката котловина, а на територията на РСверна Македония се срещат в Скопското, Кумановското и Овче поле.

Както вече бе споменато, през големите котловини на Вътрешна Дакия минават нейните големи реки. Именно около тях се развиват т. нар. алувиално-ливадни почви. Те се отличават с високо плодородие.

Сред плодородните почви без съмнение спадат и кафявите почви, те се развиват в ниските части на планините (Витоша), но се срещат и в котловините (Кумановската). Много са подходящи за развитие на лозарство. Особено интересно при този компонент от физикогеографските характеристики на провинцията е промяната на почвените типове във височина. Отличен пример е Витоша, където в ниските части са разпространени кафяви почви, а над тях „тъмноцветни“ горски. В най-високите ѝ части ограничено разпространение имат торфените почви. Подобно вертикално зонирание ясно личи и в Краище. В планините характерни са канелените горски почви, а над тях във височина светлокафявите и планинско-ливадните почви.

В планинските райони на Сърбия, зоналното разпределение на почвите е силно повлияно от вида на горите. Светлокафявите горски почви са характерни при наличието на широколистна растителност, а тъмнокафявите при наличието на иглолистни (бор, ела и др.). Над тях във височина отново са характерни планинско-ливадните почви.

Кафяви горски почви се срещат в източните македонски планини – Осогово, Малешевската планина и Църна Гора. Надморската височина, на която са разпространени, е между 700 и 2000 м.

3.4. Полезни изкопаеми

Вътрешна Дакия безспорно е земя, богата на полезни изкопаеми. Богатството им тук и на Балканите като цяло се дължи на редица особености в тектонския строеж и палеографското формиране на релефа. Полуостровът принадлежи на южната алпийска тектонска зона. Тя е силно раздробена и именно тази разнотипност е определяща за особеностите на металогенезиса.

Рудните полезни изкопаеми обуславят съвременното разграничение в металургията на черна и цветна. В черната металургия основно място заемат железните руди. За находища на такива днес са определяни Кремиковци и Брезнишко (в ограничени количества). В античността за добив на желязо са използвани хематит, лимонит, магнетит и др., добивани от речни пясъци или блата. Античен железодобив се е развивал по реките Палакария и Искър в Самоковско, с. Боснек, с. Байлово, с. Голяма Раковица, с. Голак. И през късноримската епоха Самоков и неговите околности представляват важен металургичен център. Засвидетелствани са следи от железодобив по поречието на Черни Искър до с. Говедарица, както и по-малките рекички, които са негови притоци – Урдина река, Мальовица, Пряка река, Лопушница и Ръждавица. В късноримския период, освен от алувиалните наслаги, желязна руда изглежда се добива и от скални жили. Следите от този добив са отчасти видни на терен и днес под формата на големи отвали. Системата е подчинена на сортиране, като са разпределяни големите скални късове, по-малките парчета и съответно извлеченият най-често магнетитов пясък, който е подлаган в последствие на промиване. Завалско-Планската металогенна област също е експлоатирана през Късната античност. Особено отчетливи са следите от рудодобив и черна металургия около селата Поповяне и Алино.

Цветната металургия е събирателно понятие за добив на мед, олово, цинк, калай и др. Днес находища на полиметални руди са известни от Голема Планина, Етрополска планина и Осогово (оловно-цинкови руди). От голяма важност за икономиката на съвременна Македония са находищата на оловно-цинкова руда в Осогово. Големи рудници са Злетово, Саса (името на селото е донесено по всяка вероятност от саксонските рудари), Тораница и Добрево. Рудните залежи около с. Гърляно вероятно са експлоатирани още в древността. На територията на провинцията находища на медна руда има във Вискяр и Люлин планина. Сред районите с голямо значение за медодобив е и Майданпекския руден район. Той се намира в Източна Сърбия и е известен с праисторическия добив на мед в м. Рудна глава.

Добивът на олово често е обвързан с извличане и на сребро от рудата. По правило двата метала се срещат в среброносния галенит и други полиметални съединения. Подобни находища има в Трънско, при селата Забел, Глоговица, Мосул, Лобота и др. Малки находища на галенит са регистрирани в околностите на Брезник. При Долна Каменица – Етрополско също е регистрирано находище на оловно-цинкови руди, от които е добиван самият галенит. Дали находището е използвано за извличане на олово или на олово и сребро няма податки. Според някои данни то е експлоатирано още в Късната античност

На сръбска територия значителни залежи на оловно-цинкови руди има в планината Копаоник, тя разполага и със запаси от желязна руда, която обаче не се експлоатира ефективно днес.

Златото се е добивало по поречията на реките (Владайска, Перловска, Палакария и др.), то се отлагало в тях след ерозионните процеси, които настъпвали в скалите. Залежи на злато има в Трънско и на юг в планините на Краището. В землищата на селата Бусинци и Ерул също са регистрирани златни находища. Нещо повече, до средата на миналия век в околностите на Ерул функционира предприятието „Мина Злата“. Потвърждение за богатството по отношение на златни находища на Западна България са намеренията за изграждане на открит рудник по южната страна на хълма, на който е разположен град Брезник. Подобно на процеса по извличането на олово и сребро, златодобивът в античността е обвързан с добив на желязо от алувиалните пясъци.

4. Пътни комуникации

Пътната мрежа на провинция Вътрешна Дакия може да бъде класифицирана в няколко групи на база интензитета на използване и важността на трасетата по отношение на административни, търговски и военни цели в имперски мащаб. Въз основа на това могат да се разграничат:

- 4.1. Комуникации с имперско значение
- 4.2. Пътища с надрегионално значение
- 4.3. Пътни артерии с регионално значение
- 4.4. Микрорегионални връзки с локално значение

Тук е моментът да се отбележи, че установяването на точните трасета при последните е изключително трудна, а често пъти и непосилна задача. Това е обусловено от нуждата от точност до десетки метри в реконструкцията на комуникацията между две съседни, предполагаемо синхронни селища. Без необходимата прецизност щриховането на трасетата би било безсмислено. Именно поради тази причина не смятам за посилно, а и за нужно да се анализират в детайли подобни микрорегионални връзки.

4.1. Комуникации с имперско значение

Безспорно най-съществената пътна комуникация, която пресича земите на Вътрешна Дакия през Късната античност, е *Via Diagonalis*. Имперският път преминава през три от петте големи града на провинцията, споменати от Хиерокъл в неговия „*Sinecdemus*“, това са: *Naissus*, *Remesiana* и главният град *Serdica*.

Според достигналите до нас сведения от итинерарии, първата спирка на *Via Diagonalis* след преминаването на *Norreum Margi* (дн. Чуприя – Сърбия) и навлизането в пределите на *Dacia Mediterranea* от запад е *mutatio Sarmatae*. На този етап от проучванията два обекта (съответно в землищата на селата Секирица и Горно Видово, Сърбия) си „съперничат“ за локализацията на пътната станция.

Praesidium Dasmini е следващата спирка по пътя според *Tabula Peutingeriana*. Днес местоположението на тази пътна станция се асоциира с останките от укрепление източно от с. Йовановац (Сърбия).

Следващата спирка по пътя към Найсус е *mutatio Cametae* локализирана предполагаемо при с. Ражан. Пътят е продължавал към *Praesidium Pompei*, отстоящ на 24-25 римски мили (35-37 км) северно от Найсус. Предполагаемото местоположение на станцията е в местността Зиндан между селата Рутевац и Чичина в Алексиновската котловина. При село Бобовище вероятно комуникацията се е разклонявала, като главният път към *Naissus* е прехвърлял р. Южна Морава и е продължавал по левия ѝ бряг. По този начин, според изследователите, е избягвано преминаването на участъците по десния бряг на реката около Алексинач и Алексинечки Буймир, където бреговете били нестабилни. Отправяйки се по левия бряг, вероятно, пътят се е движил успоредно на съвременното трасе на ж.п. линията за Ниш. Това прехвърляне на реката е обуславяло повторното ѝ пресичане преди навлизането в непосредствения хинтерланд на *Naissus*. Сигурно това се е случвало на един от бродовете на реката при с. Ступовац. Навярно на това място е съществувало разклонение на трасето, което е продължавало на юг по незаливната тераса на Южна Морава през селата Крушице, м. Мраморско бърдо, до с. Батушинац, където е съществувала връзка с пътя на запад към дн. Прокупле и Прищина (*Iustiniana Secunda*). Ф. Каниц и К. Иречек смятат, че *Praesidium Pompei* трябва да се търси в с. Бован, северно от Алексинач, където са регистрирани следи от римската епоха и средновековна крепост.

Mutatio Rariana се явява последната спирка на *Via Diagonalis* преди достигането на Найсус. Според различните итинерарии тя трябва да отстои на около 12-13 римски мили от града или на 18-19 километра от портите му. Именно при локализацията на тази спирка настъпва, изглежда, най-големият разнобой в мненията на изследователите. Останки от римската епоха в селата Добруевац, Тешица, Дражевац и Липовац са обвързвани през годините със съществуването на предполагаемата пътна станция. Според *Itinerarium Burdigalense*, след напускането на непосредствената градска територия на *Naissus*, Диагоналният път се е отправял на югоизток към *Remesiana*. Първата му спирка в тази посока е *mutatio Radices*, отстоящата на 12 мили (18 км) източно от Ниш. По отношение на локализацията на тази пътна станция съществуват разнопосочни мнения. Изключвайки, поради чисто физикогеографските характеристики на района, преминаване на пътна артерия през Сичевската клисура, единственият възможен път на изток остава този през Куневската клисура, където Ф. Каниц предполага локализацията на пътната станция. Като косвено доказателство за съществуването на комуникация може да се изведе и топонимията на района – връх Стража (618 м), западно от с. Куновица, както и съвременното наименование на пътя между с. Йелашница и с. Куново, а именно „Римски път“.

Спирка по трасето на *Via Diagonalis* се е явявала и *mutation Ulmus*. Тази пътна станция е отстояла на 24 мили (35 км) от *Naissus*. Относно локализацията ѝ Ф. Каниц предполага някои от известните обекти в землището на с. Острица.

Следващата голяма спирка по пътя към Сердика е *Remessiana* (отъждествявана с дн. Бела Паланка).

Последните две пътни станции от *Via Diagonalis* на територията на днешна Източна Сърбия са били *mutatio Latina* и *mansio Tures*. Сведения за първата получаваме от *Itinerarium Burdigalense*. От него узнаваме, че тя е отстояла на 9 мили (13 км) от *Remessiana*. Нейната локализация също е проблемна, като за нея спорят обекти в землищата на с. Црноклище и Станичане – и двете по поречието на р. Нишава. Внимание заслужава предложението на Ф. Каниц *mutatio Latina* да се търси в м. Букова падина на село Теловац. По този начин той предлага алтернативно трасе по течението на Нишава. Ако обърнем внимание на физикогеографските фактори, ще видим, че това предложение за подход към *mansio Tures* не е лишено от смисъл. Преминаването през тази падина на Сува Планина би предложило скъсяване на дистанцията до дн. Пирот почти двойно, спрямо заобикалящото трасе от север. В този ред на мисли, изпъстреното с меандри и водосливи течение на р. Нишава в участъка между Бела Паланка и Пирот изглежда като най-малкото по-неудобен маршрут пред този между селата Креница и Понор през Сува планина.

От *mansion Tures*, вероятно, пътят се е отправял на югоизток към дн. Димитровград (Сърбия). Доказателство за това са регистрираните през последните години участъци от настилката на *Via Diagonalis* по трасето на съвременната магистрала. Преминаването на днешната граница между Сърбия и България бележи нов етап по трасето на Диагоналния път. Навлизането в Софийското поле е неизменно свързано с трудности при опитите за трасиране на пътната отсечка. Сведенията за пътните станции остават несигурни и често пъти локализацията им е недоказуема на този етап на проучванията. От итинерариите знаем, че до достигането на главния град на *Dacia Mediterranea* – *Serdica* пътят е преминавал през пътните станции *mansio Meldia* и *Scretisca*. Според последните проучвания локализацията на първата трябва да се търси в м. Извор в южното подножие на рида Три уши в землището на с. Алдомировци. И докато нейната локализация остава несигурна, то *Scretisca* се явява до момента пътната станция от територията на провинцията, чието местоположение в м. Градището на гр. Костинброд можем да потвърдим с най-голяма сигурност. Отминавайки Скретиска, пътят продължава към Сердика. Тук е моментът да предположим наличието на своеобразен околоръстен път в непосредствената ѝ околност, по който да преминава потокът от пътници. Заслужава да се отбележи възможността част от обектите, идентифицирани като *villae rustica*, да са били въввлечени по един или друг начин в трансфера на хора и стоки през античността. Гъстотата на подобни обекти в непосредствения хинтерланд на Сердика е впечатляваща. За три от тях с основание може да се предположи позиционирането им непосредствено на пътното трасе. При проучването на вилата в кв. Обеля, М. Станчева нееднократно отбелязва ориентацията на нейния вход, обърнат, според нея, към *Via Diagonalis*. Подобно сведение дава и Ж. Величков при проучването на комплекса в кв. Бусманци, където той проследява съоръжения „друмове“, които отвеждат пътя на изток. Не на последно място, любопитно се явява местоположението на т.нар. вила в кв. Стефан Караджа, а именно на комуникация с надрегионално значение към *Dacia Ripensis*, за която ще стане дума впоследствие.

Отправяйки се на изток, със сигурност трасето на Диагоналния път е избягвало землищата на днешните села Долни и Горни Богров, където за перманентни заблътвания говорят и наименованията на някои местности – Валта/Балта, Трескето и

др. Вероятно пътят се е придържал към южните части на полето, от където са и основните сведения за наличие на пътни станции. Такива са търсени в землището на с. Казичене (Kireopirgos) и района между гр. Елин Пелин и с. Лесново– *mansio Burgarasa*. Любопитна следа в търсенето на *mansio Burgarasa*, може да се окаже топонимията на района източно от с. Лесново. Там на топографските карти в непосредствена близост една до друга се засичат местностите Анско ливаде, Селището и близката височина Асарлъко, непосредствено на Лесновска река.

Пътят е продължавал в югоизточна посока, като навярно е преминавал през землището на днешното с. Вакарел. Тази отсечка е най-високата по трасето на целия *Via Diagonalis*. Тук пътникът се е изкачвал на ок. 800 м над морското равнище, след което е следвало спускане към Ихтиманската котловина. Вероятно в този участък маршрутът е следвал платовидните форми на релефа, като Дралев рът, южно от с. Вакарел. За наличието на стара пътна връзка между Вакарел и Ихтиман говори и топонимията на района, като най-показателни са местностите Прекия друм, Колата и др., всички по протежението на съвременната автомагистрала „Тракия“. Този участък от пътя се свързва с наличието на пътната *mutatio Sparata*.

До преминаването на прохода *Succi* е известна още една спирка по пътя, това е *mansio Helice*. Нейната локализация все още не е прецизирана, но има мнения, че се е намирала в околностите на с. Мирово (Ихтиманско).

4.2. Комуникации с надрегионално значение

Като пътища с надрегионално значение могат да бъдат категоризирани артериите, които свързват *Dacia Mediterranea* със съседните провинции.

4.2.1. Комуникация с Dacia Ripensis

Сравнително интензивно използваният в недалечното минало за връзка между Софийското и Ботевградското поле проход Арабаконак, както и главната днешна връзка през Витиня, вероятно са използвани през Късната античност, но те не представляват най-кратките възможни пътни трасета между двете провинции и по-специално между Сердика и Ескус. По тази причина ми се струва удачно да предложа алтернатива, която от гледна точка на днешните комуникации изглежда почти невероятна, но може би в миналото не е било така. Става дума за път от дн. Сеславци (с двете предполагаемо късноантични крепости в южните склонове на планината непосредствено над селото) на север през Софийска планина (минава се по Пътски рид в подножието на връх Асарица) в посока Ябланица, оттам нагоре по Ябланишка река през м. Стражето към подножието на връх Погледец и оттам надолу по река Мерушница към крепостите Чешковград при Врачешкия манастир и м. Чеканица над река Бебреш при с. Врачеш. После пътят изглежда минава през късноантичното селище при Скравена, известно благодарение на своя некропол и продължава по Бебреш покрай Боженишки Урвич до вливането на реката в Малък Искър при с. Своде, където също има късноантична крепост. Оттук пътят продължава в северна посока по р. Малък

Искър до вливането ѝ в Искър при дн. град Роман, откъдето се продължава по все по-разширяващата се долина на реката в посока Ескус.

С оглед топографията на терена, пресичането на Стара планина по това трасе изобщо не е по-трудно от преминаването през Арабаконак или Витиня, като в сравнение с тях то скъсява пътя между Софийското и Ботевградското поле близо два пъти.

4.2.2. *Комуникация с Macedonia Secunda*

Наред с пътя с направление Сердика-Пауталия-Скупи е съществувала и алтернативна връзка, осъществявана през Радомирското поле и оттам на юг към Бобовдол и Големо село. В този участък пътят е фланкиран от изток от крепостите при Кондофрей, Чуковец и Мламолово. В землището на с. Големо село, източно от ТЕЦ Бобовдол е регистриран и един от най-важните кръстопътища на провинцията. Местността Бинеко (турцизъм, означаващ камък-стъпало за качване на кон) е известна от извори от края на XIX – началото на XX век. Южно от Дупница пътят логично следва да продължава по долината на р. Джерман и после р. Струма. През последните години успешно бяха проучени (при спасителни археологически разкопки по трасето на АМ „Струма“) антични и късноантични обекти по протежението на отсечката в посока юг: при селата Мурсалево, Покровник и Мощанец.

4.2.3. *Комуникация с Dardania*

Сред пътните връзки с надрегионално значение на *Dacia Mediterranea*, безспорно се нареждат и тези със съседната *Dardania*. Като основна артерия се откроява интензивно използваната отсечка Сердика-Пауталия-Скупи. Вероятно направлението на античния път се припокрива до голяма степен със съвременния такъв в участъка София-Кюстендил. Добре засвидетелствано е движението през Бучинския проход, маркирано от крепостните съоръжения при Големо Бучино и Мошино. Античното трасе вероятно е преминавало на юг през прохода на Конявската планина между селата Извор и Коняво. Тази отсечка, изглежда, е маркирана от селищните структури в землищата на селата Извор, Драгомирово, Цървеняно и Коняво по протежението на прохода. След достигането на Пауталия пътят се е насочвал по единственото възможно трасе на запад между Осогово и Лисец, към днешно Гюешево, по поречието на Крива река към Куманово.

В частта, посветена на Диагоналния път, бе разгледана отсечката преди навлизането в непосредствения хинтерланд на Найсус. Акцентът бе хвърлен върху преминаването по левия бряг на Южна Морава с оглед избягването на опасните участъците при дн. Алексиновац. Така вероятно пътниците са се прехвърляли на десния бряг на реката при село Суповац и бродовете в този участък. Какво обаче се е случвало с тези пътници, които са имали за цел да достигнат адриатическото крайбрежие и Дардания, а не да продължат на изток по *Via Diagonalis*? Преминаването на реката два пъти е много малко вероятно и е нерационално (веднъж при Суповац и още веднъж през южните бродове). Вероятно пътят се е спускал на юг, където е достигал околностите на днешното село Батушинац. Ако предположим наличието на пътна връзка тук, по билото на рида в посока запад, това би спестило около 6 км при продължаването на юг и достигането на южния рид при с. Орляне с направление с. Глашинце и Прокупле. Тук

трябва да отбележим и наличието на сериозно крепостно съоръжение с регистрирано подградие при с. Балайнац, отстоящо на ок. 17 км от Найсус.

4.3. Пътища с регионално значение

Пътищата с регионално значение съставляват вътрешно провинциалните артерии на Вътрешна Дакия. Те осигуряват комуникацията между съставляващите я котловинни полета и нерядко прерастват в пътища с надрегионално значение.

- Сред пътищата с регионално значение се откроява отсечката, свързваща Сердика с Граовското поле и на запад със Знеполието. Вероятно са съществували две възможности за комуникация между западните високи котловинни полета и столицата на провинцията. Прекият път към Граово е преминавал по направлението през селата Гурмазово-Пожарево-Росоман-Златуша-Бабица. И днес съвременната шосейна връзка се явява най-прекият път между Брезник и София. Косвено доказателство за функционирането през античността на подобна комуникация са регистрираните крепостни обекти в землището на с. Пожарево и на самия вход на прохода при с. Бабица.

Алтернатива на това пряко трасе се явява комуникацията през Бучинския проход при с. Големо Бучино. Локализираните обекти при гр. Перник – в кв. Мошино, бившето с. Колош и вилният комплекс при Бела вода навярно се намират по трасето на античния път към Брезнишкото поле. Изключително добре представен е своеобразният низ от селища, регистрирани по протежението на пътя Витановци-Брезник, което също косвено подкрепя съществуването на комуникация в този участък.

- Трябва да отбележим пътната отсечка, свързваща София със Самоков. Днес тази комуникация се осъществява посредством шосейната връзка в Искърския пролом. Както обаче вече бе дискутирано, съвременното реално не винаги се припокрива със ситуацията в по-отдалечени във времето епохи. С голяма доза вероятност Искърският пролом е бил най-малкото неудобен през античността. На този етап на проучванията има сигурно засвидетелствани останки от късноантичната епоха при селата Бистрица и Ковачевци, които да маркират маршрут, преминаващ през техните землища. Това са: предполагаемият обект от типа на римските вилни стопанства в м. Калугеров дол (с. Бистрица), предполагаемото неукрепено селище в м. Мали дол (с. Бистрица), както и близката крепост в м. Градище. В околностите на с. Ковачевци е регистрирано укрепеното селище в м. Ярема.

Като „най-възможен“ се откроява маршрутът през Лозенската планина, маркиран от крепостта (предполагаема пътна станция) при с. Лозен, от там през прохода Влаковете и плавно спускащото се на юг било на планината към градищата в землището на с. Долни Пасарел – Еврейското и Равулското градище. От тук пътят е навлизал в значително разширяващото се течение на р. Искър при несъществуващите днес села Горни Окол, Калково и Шишманово, чиито землища са попаднали в чашата на яз. Искър при строежа му между 1949 и 1954 г. От изследванията на Ат. Милчев в района знаем за съществуването на крепостни съоръжения в м. Връшин камик (с. Долни Окол), и Градището (с.

Горни окол). Селищни структури са регистрирани и в несъществуващите днес с. Горни Пасарел в местността Мечковица (неукрепено селище с датировка IV-V в.) и Чамурлия/Шишманово в м. Корчов мост (неукрепено селище/вила с датировка III-V в.). Вероятно линията от регистрирани крепостни съоръжения в селата Долни Пасарел, Долни Окол, Горни Окол и Широки Дол маркират направлението на късноантична пътна комуникация между Софийското и Самоковското поле.

- За разлика от Земенския пролом, Скринският, изглежда, е бил проходим или поне така може да се предположи на базата на редица засвидетелствани обекти по неговото протежение. Почти всеки меандър на реката тук е маркиран от укрепление. На неговия вход от северозапад, при с. Невестино, е локализирана широко разискваната в научната литература римска вила. Нейната локализация тук, от една страна на входа на този пролом, който би съкратил двойно разстоянието между Кюстендил и Бобошево и от друга - в подножието на богатата на руди Осоговска планина, едва ли е плод на случайност. Пътят за Скринския пролом изглежда маркиран дори в Кюстендилското поле. Крепостите при селата Катрище, Горна и Долна Гращица, изглежда, бележат пътна връзка с разклонения към Цървеняно и Драгомирово на изток и Ръждавица и/или Драговищица на северозапад към Краището.

- За гъста мрежа от пътища с регионално значение в Краището ни съобщава Й. Захариев в своя фундаментален труд „Кюстендилското Краище“. Изцяло планинският релеф на този район предполага относителна константност на пътните комуникации през вековете. Нещо повече, наложени на карта засвидетелстваните от автора старини заемат място на споменатите пътища от края на XIX – нач. на XX век.

При нанасяне на пътищата върху съвременна карта, безспорно впечатление прави централното положение на град Босилеград, който е общински център днес. За съществуването на най-малкото „стар“ селищен център тук свидетелстват останките от крепост при водослива на Любатска и Божичка река. Й. Захариев описва Босилеград като околийски център, от който тръгват пътища на изток, съответно към селата Белут, Долни Коритен, Сушица, Добри дол към Пещера.

Най-добре е представено трасето, отправящо се на юг от Босилеград. Макар да попада в частта за пътищата с регионално значение, тази му роля вероятно е доста подценена. Комуникацията е много добре маркирана от Й. Захариев. Тя вероятно преминава през селата Млекоминци, Рибарци за да достигне до с. Олтоманци. Именно тук, над съвременния ГКПП, е регистрирана крепост в м. Градище с вероятна късноантична датировка. После пътят е поемал на югозапад през с. Бранковци, където разполагаме с топонима ‘Анище. Поредица регистрирани обекти бележат трасето и на юг. Крепостни съоръжения са засвидетелствани при местностите, носещи името Градище при селата Бранковци, Ракичево и Бистър (при последното е запазен и топонимът ‘Ановете). Продължението на пътя за Егри Паланка става хипотетично след напускане на землището на с. Долно Тлъмно. Вероятно той се е отправял през

селата Бобешино и Коприва, а от там през съвременната граница между Македония и Република България към Крива Паланка.

Тук е мястото да предложим възможността за съществуването на пътна артерия, свързваща Краището със Знеполе по трасето на съвременната гранична бразда. Доказателства в тази насока са съществуващите топоними в землището на с. Побит камък – ‘Анище и Прекоп (точно по граничната разделителна линия). Местността Прекоп е описана от Й. Захариев като своеобразен кръстопът, съответно към Божица на запад и Знеполе на север. От изключителна полза тук са старите топографски карти на района, на които ясно личат направленията на конски/черни пътища по зададеното трасе. Косвени, но същевременно важни доказателства, се явяват регистрираните археологически останки в землището на с. Метохия (вероятно от VI век), както и следите от рударска активност в землището на с. Побит камък. Голямата отдалеченост от населени места и непосредствената близост до границата не позволява да се хвърли повече светлина и по отношение на топонима връх Кале, южно от Кървав Камик.

4.4.Пътни станции

Развитата пътна инфраструктура е едно от най-големите достижения на античния свят. Именно пътните артерии се превръщат в една от движещите сили за просперитета и развитието на още младата Римска империя. Мрежата от пътища предоставя огромни възможности за лесно и бързо придвижване по суша, от което са се възползвали военни походи, римските пощенски служби, търговските комуникации и др. Важността на „римския път“ нараства от времето на относително спокойните векове, към времената на варварски нашествия от кр. на III век и насетне. Подобно на градовете, възникнали в относително спокойни години за Рим, комуникациите, навярно, също се нагаждат към ситуацията от времето на Късната античност. Империята недвусмислено показва, колко важни са всъщност големите имперски пътища за нея и демонстрира готовност да ги защитава.

За съжаление информацията за пътните станции на Вътрешна Дакия е силно ограничена, а тяхната локация трудно може да се установи със сигурност. *Tabula Peutingeriana* и *Itinerarium Antonini* се явяват двата основни документа, които могат да послужат като извор за прецизиране на местоположението на пътните станции, особено между Сармате и Ремесиана. Фактът, че повечето спирки по пътя са от типа *mutatio*, допълнително усложнява въпросното прецизиране.

На територията на днешна Западна България, също са локализирани няколко предполагаеми пътни станции по трасето на Диагоналния път. Това са обекти край днешните Драгоман (пътна станция Мелдия), Костинброд (Скретиска), кв. Казичане (Кереопиргос/ Кейпара), Елин Пелин (Бурагара), Ихтиман/с. Мирво (Хелика).

5. Селищно развитие

5.1. Видове селища

5.1.1. Градове

Основаването на провинция Вътрешна Дакия заварва вече съществуващи, някои от най-големите градски центрове на Балканите през Античността. В пределите на новосформираната провинция попадат Сердика (главен град/столица), Найсус, Паутлия, Германея, Ремесиана и Баргала. Всички те заемат прилежащите им котловинни полета в този иначе планински свят. Четири от тези селищни центъра са издигнати на интензивно използвани пътни комуникации с надрегионално и дори имперско значение. Сердика, Найсус и Ремесиана са нанизани по протежението на *Via Diagonalis*, а Пауталия от своя страна е важен пункт по пътя, свързващ южните провинции с дунавския лимес. С изключение на Баргала, всички останали градове са в неразривна връзка с хидротермалните извори, върху които са построени.

Промените, които настъпват в селищната мрежа през периода на Късната античност са общовалидни за всички поселения в нея. Всеобщата нестабилност и доминиращата несигурност, вследствие зачестилите варварски нападения, дават отражение в редица преустройства на старите градски центрове. Редуциране на укрепената площ, дублиране на крепостни стени, изграждане на модерни отбранителни съоръжения (кули, протейхизми и др.) са само част от преустройствата, които настъпват в градовете по това време. Най-красноречив пример за промените е обособяването на Пауталийския Хисарлък, като крепостно съоръжение и продължаващото обитаване в равнината, като укрепено подградие.

Новите градове на епохата могат да бъдат определени като градове-крепости. Такива с относителна сигурност са комплексите Царичин град при с. Прекопчелица – Сърбия и Велико градище при с. Конюх – Северна Македония. Те заемат обособени естествено укрепени форми на релефа в сърцето на равнинните райони, в които попадат.

Селищните центрове са издигнати във важни за империята рудодобивни райони.

Площта им е разделена на укрепени сектори, развиващи се във височина. Това особено добре проличава на локацията Царичин град, където във височина са обособени т. нар. „акропол“, „горен град“, „долен град“, а извън укрепената с куртина площ се развива подградие, подсигурено от валова конструкция. И при двата обекта прави впечатление използването на естествената водна преграда – съответно водослива на две малки реки и меандър на Крива река, като своеобразна първа отбранителна линия.

В своята творба *Συνέκδημος* (Пътеводител/Спътник) Хиерокъл изброява 64 провинции, подвластни на императора. В тях той отбелязва съществуването на 935 селища с градски статут. Сред споменатите провинции е и *Dacia Inner* със своите Сердика (главен град), Пауталия, Германея, Ремесиана и Найсус. Вероятно трудът на Хиерокъл има характера на официален имперски документ, използван от администрацията. Той е създаден навярно в 527-528 г. – първите години на управление на имп. Юстиниан I.

И докато Хиерокъл предава лаконично информацията за мрежата градове, съставляваща късноантичната империя, то Прокопий Кесарийски в „De aedificiis“ се впуска в обширни описания за съграденото от император Юстиниан I (527–565). Особено важно е краткото споменаване на възстановителните работи върху големите градове на Dacia Mediterranea. Освен поправките на крепостните стени на Сердика, Пауталия, Найсус и Германея, авторът отбелязва „издигането“ на три очевидно по-малки центъра, наречени „градчета“. Те са назовани с имената им Кратискара (Κρατισκαρα), Куймедава (Κυιμεδαβα) и Ремесиана (Ρεμεσιανά). Тези малки градове, според описанието, са издигнати между четири от основните пунктове на провинцията. И докато за Румесиана/Ремесиана има убедителни доказателства за локализирането ѝ при днешния град Бела Паланка (Сърбия), а Кратискара предполагаемо „наследява“ мястото на резиденцията Скретиска, край град Костинброд, то за местонахождението на Куймедаба/Кумудева почти няма предложения в литературата.

Интересен детайл в „De aedificiis“ е и „раздробяването“ на провинция Вътрешна Дакия на общо девет по-малки региона – градски (?) територии. Част от названията на тези области са епонимни на големите градове, а произходът на другите остава загадка. С основание може да се предположи, че етимологията на имената на въпросните територии вероятно е свързан с наименованията на основните селищни структури в тях, макар да не са изключени и други обяснения. Освен известните ни от Хиерокъл Сердика, Найсус, Пауталия, Германея и Ремесиана, Прокопий споменава още четири области. Сами по себе си Cabetzus, Scassetana и Aquenisium не са познати от други извори. Допълнително затруднение е пълната неизвестност около името на четвъртата област.

В изследването е предложена хипотеза за локализацията на един от нелокализираните до момента селищни центрове, споменати от Прокопий Кесарийски. Пункт, който възплъщава в себе си концепцията, както на римското, така и на късноантичното градоустройство е хълмът Бърдо, в северното подножие на който се развива съвременният град Брезник. Географската позиция, топографската характеристика на локацията, изобилието от ресурси (особено рудни полезни изкопаеми) и засвидетелстваните археологически останки позволят да се предположи, че тук е съществувал съществен селищен център през Късната античност. Нещо повече, регистрираните през годините селищни формирания на връх Св. Никола (923 м) и в местността Св. Троица (906 м) напомнят за „терасираните“ обитаеми площи при гореспоменатите съществени центрове. Не бива да се забравя и възможността за съществуване на неукрепени подградия или прилежащи към града неукрепени викуси или вили (каквито може би са обектите в м. Бабки по пътя за Батановци и Горна Дабовица). С доза предпазливост може да се предположи, че е възможно археологическите структури да се обвържат с някой от неидентифицираните до момента селищни центрове, познати ни единствено от творбата на Прокопий Кесарийски „De aedificiis“.

5.1.2. Викуси

Почти една трета от регистрираните обекти от пределите на провинцията спадат към типа „неукрепени селища“. Броят им е 440 (33,63 процента от всички каталогизирани селищни единици). При тях се наблюдава топографското изместване във височина спрямо предходната епоха. Отчетливо е предпочитанието към склоновете на планините, ограждащи котловините. Неукрепените селища винаги са в близост до равнината, но не и в самата нея. Въпреки нищожния процент проучени обекти, смело може да се предположи все по-засилващата се зависимост между неукрепени селищни структури и крепостни съоръжения. Дори бегъл поглед на картата на провинцията е достатъчен за да се открият множество подобни археологически конфигурации и ансамбли. Тук за жалост огромна спънка пред доказването на подобна зависимост е ниската степен на изследваност. Към днешна дата от територията на провинцията са ми известни проучванията на едва четири неукрепени селища от Късната античност. Това са обектите при гр. Перник (хълма Кракра), с. Дяково (м. Артъчки егрек), гр. Дупница (м. Черешарника) и село Мала Копашница (Сърбия).

Интересна група представляват високопланински селища в Краището, в планината Руй, в Осогово, в околностите на Лесковац (масивите Бабичка гора, Голяк и Кукавица). Откриването при тях на големи количества отпадъци от металургична дейност – сгур и шлага, както и богатството на рудните залежи на районите, в които попадат, говорят за специализацията на този тип селищни единици в рударството и металургията. За подобни селища, при някои от които евентуално има и най-общо „чужд етнически елемент“, има данни в района на Самоковско (Поповяне и Алино).

5.1.3. Вилни стопанства

Регистрираните по археологически път обекти, идентифицирани като антични и късноантични вилни стопанства, са 45 на брой от територията на *Dacia Mediterranea*. Те съставляват 3,44 процента от всички засвидетелствани структури от пределите на провинцията. Едва 19 от тях са проучвани чрез археологически разкопки. Впечатление прави концентрацията на подобни селищни единици около административния център на Вътрешна Дакия – Сердика. Това са обектите локализиращи при кв. Обеля, кв. Стефан Караджа, кв. Филиповци, Гара Искър, Александровска болница, кв. Бусманци, гр. Костинброд, гр. Банкя и селата Драговищица и Мирояне. В пернишкото поле, идентифицирани като вилни стопанства, са обектите при кв. Бела вода, село Кралев дол и хълма Кракра. В околностите на Радомир е проучван обектът при бившето с. Червена могила. В пауталийската хора е засвидетелстван комплексът при с. Невестино (Кадин мост). Знеполе до момента разполага с един проучен обект – този при с. Забел. Като предполагаемо вилен комплекс може да се определи и проучваният през последните години обект в м. Горна Дабовица в околностите на гр. Брезник. Концентрация на представителни селищни структури е засечена в околностите на Найсус и по-специално в предградието Медиана. Това са т. нар. „вилата с перистила“ и „вилата с октагона“.

Сравнително скорошни са проучванията и на обекта в землището на с. Кржинце (Владичин Хан).

Вилните стопанства са сред структурите, които играят значителна роля в дискусиата относно характера на селищния живот на Балканските провинции през Късната античност. Трябва да се отчете спецификата на локалните физикогеографски характеристики, климат и други фактори, които представят римската вила като динамично променяща се селищна структура. В този ред на мисли, анализът на данни от проучванията на селища от типа на вилните стопанства е немислим без да бъдат отчетени микрорегионалните специфики на района, в който те попадат.

Основен проблем представлява частичното проучване на редица от обектите, приети в научната литература за римски вили. Към днешна дата не разполагаме с ясни критерии за определяне на селищния тип *villa rustica*. Висок е процентът на останки, които предполагаемо се обвързват с този селищен тип само на база сведенията от обходни проучвания и площта, на която се регистрира археологически материал. Ето защо е необходим детайлен преглед на наличната информация (колкото и оскъдна да е тя). Едновременно с това е нужно да бъде направен критичен анализ на информацията за обектите, които към днешна дата смятаме за „напълно проучени“.

Архитектурната организация, градежните техники и похвати са широко дискутирани през годините в родната археологическа литература. В дисертационния труд съм обърнал внимание на фактори, които често остават встрани от научните интереси – физикогеографската характеристика на районите, в които попадат тези късноантични обекти и опитите за реконструкция на техния стопански облик през периода. В най-пълна степен, това е сторено за обекта в кв. Обеля (София). Благодарение на съдействието, което получих от екипа на РИМ-София, имах възможността да обработя артефактите от неблагороден метал и да се запозная с първичната документация от този станал емблематичен за изследванията на римските вили обект. Анализите на сечивата и някои наблюдения от документацията, позволиха да бъде направена крачка към стесняване на кръга на производствата и стопанските дейности, практикувани в комплекса през Късната античност. Предложена е идентификацията му като стопанство, специализирано в отглеждането на едър рогат добитък с функциониращи кланица и отделения за обработка на говеждо месо.

Като крайна дата за феномена „римска вила“ в пределите на *Dacia Mediterranea* се приема средата на V в. и хунските рейдове от това време. Според проучвателите на Мировянската вила финалните разрушения на нейните структури се датират в 423 г. „Вилата с перистила“ от Медиана прекратява своето съществуване в 441 г.: дата, потвърдена от писмените извори и „Пратеничеството“ на Приск Тракиец. Вилата в кв. Обеля и „резиденциалният“ комплекс при гр. Костинброд също оцеляват до средата на V в. – вероятно 441 г.

Обитаването на комплексите, дори и след тези апокалиптични събития, продължава. На много от обектите е засвидетелстван т.нар. пост-вилен хоризонт. Археологическите свидетелства, отнасящи се към времената след ср. на V в., се изразяват в преграждания

на основните отделения, посредством зидове, изградени на калова/глинена спойка и дори чрез суха зидария. Подобни преустройства са регистрирани на обектите в кв. Стефан Караджа (където според М. Станчева въпросната пост-вилна фаза започва след готските нашествия от III в.), с. Драговищица, с. Мирвяне, кв. Бела Вода (Перник) и гр. Костинброд. Засвидетелстваното обитаване дава основание да се предположи, че катаклизъм е с доста преувеличени размери. Промяната в характера на живот в тези комплекси е доказателство за дълбоки промени в администрацията на провинцията. Пост-вилната фаза показва недвусмислено, че краят на римската вила е породен от институционални и административни промени, а не възцарила се всеобща тревога от варварски нашествия (или поне не само). С доза вероятност изчезването на феномена „римска вила“ е пряко обвързано с промяна на благосъстоянието на собствениците на подобни комплекси. Част от последните, вероятно произлизат от градския нобилитет. Куриалите са натоварени с редица задължения (най-вече колекторски) през Късната античност. Не е изключено промяната на приоритетите на собствениците да е в основата на изменението на комплексите. Подобна идея изказва Т. Леви.

Няколко едикта, достигнали до нас, също свидетелстват за тежките времена, застигнали куриалите. Една от разпоредбите, отнасяща се до правомощията на прокуратора на рудниците е издадена на 19.07.386 г. от името на Теодосий I, Валентиниан II и Грациан и е адресирана до Евсигний – префект на претория. Касае се за провинциалната територия на Македония (вероятно Macedonia Secunda), Вътрешна Дакия (Dacia Mediterranea), Мизия (Moesia) и Дардания (Dardania). От текста става ясно, че централната власт има проблем с бягствата на минни прокуратори. Тези лица са излъчвани от квотата на местните градски първенци. Посочена причина за бягствата е „страх от неприятеля“. Друго, по късно сведение, отново под формата на едикт, поместен в Codex Iustinianus, също е показателно за трудностите, които среща държавата по отношение зачестилите абдикации от задължения на куриалите. Едиктът е издаден от имп. Анастасий (491-518) и е адресиран до Тома – управител на префектура Илирик. В текста се касае за т.нар. прескрипция – давност при която изоставени/отчуждени имоти могат да станат легално притежание на новозаселилите се в тях. В едикта ясно е отбелязано, че четиридесет годишната прескрипция не касае декурионското съсловие. Напротив неговите членове трябва да бъдат „...принуждавани да признават произхода си по рождение“. Давността за определен срок от време за това съсловие отпада и „...куриалите и децата им трябва да се връщат в родните си места...“. Текстът е поредното доказателство за абдикацията на куриалското съсловие от възложените им задължения. Именно членове на тези градски елити вероятно са болшинството от притежателите на вилни стопанства през Късната античност. С доза вероятност може да предположим, че стопанските комплекси са изоставени не само поради нарасналата несигурност, но и заради изпадането в нелегалност на техните собственици. Имуществото, вероятно, е било конфискувано поради неизпълнение на техния дълг, а освободеното обитаемо пространство е бързо усвоявано от нови заселници.

Според Тамара Леви – един от специалисти по отношение развитието на римските вили в западните провинции през Късната античност – се наблюдава подмяна на

приоритетите у собствениците на извънградски вилни структури. Така голяма част от изделията и отделенията на лукса в комплексите са подменени посредством „непредставителни“ архитектурни решения и съоръжения с утилитарна функция.

5.1.4.Крепости

Крепостите, крепостните съоръжения и укрепените селища са сред най-многобройните археологически структури, засвидетелствани в провинциалната територия на *Dacia Mediterranea*. Броят им е 545, като по този начин съставляват 41,66 процента от каталогизираните археологически структури. Тяхното локализиране е сравнително улеснено. Почти без изключение те заемат позитивни форми на релефа, които доминират над околния терен. Споменът за тях оцелява в продължение на столетия, благодарение на запазените топоними у местното население. Типични примери са наименованията на местности – Кале (то), Градище (то), Градо, Хисар, Хисарлък и други производни. Това са отделни постройки и селищни единици, разполагащи с фортификационни съоръжения (крепостни зидове, кули, бастиони и др.), произлизащи от предполагаемата провинциална територия на късноримската *Dacia Mediterranea*.

Макар броят на известните крепостни съоръжения да е внушителен, процентът на проучените сред тях е все още малък. Сред планомерно изследваните от територията на провинцията, могат да се отбележат обектите Боровец (при с. Разлив), Чертиград (с. Брусен), Боженишки урвич (с. Боженица), крепостта в местността Св. Спас (с. Белчин), Шишманово Кале (с. Доспей) и Калето на с. Ръждавица. В начален етап на проучване са обектите при с. Мирково, с. Големо село, прохода Траянови врата на българска територия. В съседна Сърбия ограничени са знанията ни за Глашиначко кале, Злата кале, Бреговина, Баботинац, Балайнац и кастела Акве.

Съвременното състояние на проучванията до голяма степен не позволява да бъде прецизирана характеристиката на крепостните съоръжения от пределите на Вътрешна Дакия. Твърде малко на брой са продължително проучваните крепости, а нивото на публикуването на резултатите е изключително ниско. Огромна част от укрепените пунктове на провинцията са познати единствено от теренни издирвания и информацията за тях е повече от оскъдна. От изключителна важност е да бъдат обобщени наблюденията и да бъдат синтезирани начални заключения относно предназначението и мащабите на познатите ни крепостни селищни центрове.

Основа на настоящата работа е колаборацията между археологически данни и физикогеографската картина на районите, в които попадат обектите. Това считам за надежден метод при евентуална прогностика относно функционалността на укрепените пунктове, дали те са военни или цивилни крепости, или пък такива със специално местоназначение. Относно стесняването на датировката, това не всякога е възможно. В това отношение ще бъдем предпазливи и ще се доверим на наличната информация.

Топографската позиция на обектите може да бъде ключ към разшифроването на функционална им същност. Така например крепостите, разположени на входа или по

протежението на даден проход, могат да бъдат обвързани пряко с неговото функциониране като основно пътно трасе. Подобни са, вероятно, крепостите в землищата на селата Цървеняно и Драгомирово, кв. Кремиковци (София), с. Врачеш и още много други. Именно тези крепости, разположени по важни имперски пътища, до голяма степен могат да отъждествяват „военните крепости“.

Топонимията на съвременните населени места често може да помогне за (евентуалното) определяне на редица обекти, макар да оценявам рисковете от постулирането на пряка причинно-следствена връзка между едното и другото. Добри примери в това отношение са местности в землищата на съвременни села, които се разполагат около проходи. Нерядко в непосредствена близост до такива се засичат и крепостни съоръжения. Примери за подобни, по-скоро военни крепости, са регистрираните укрепления при с. Мало Бучино (м. Караула) и с. Врачеш (м. Чеканица). Струва си да се спомене и предположението на К. Иречек, че името на днешното село Парамун идва от византийското Paramone (в смисъла на „стража“).

Без аналог до момента от територията на провинцията е крепостта при Маркова механа. Тя е най-добрият пример за военна крепост от територията на България (навярно заедно с ансамбъла, известен като Хемските порти - с. Голица, м. Гермето, Варненско). Крепостта е с малки размери, изградена от камък със спойка от хоросан. Нещо повече, нейните кули отразяват последните модни тенденции във военното изкуство на Византия от кр. на V век. Не е случайно намирането в пределите ѝ основно на постройки (вероятно двуетажни), чиито приземия са използвани като складове. Не на последно място, тя е на входа между две провинции, между два свята – високите полета и планините на Вътрешна Дакия на запад и равната и благодатна Тракия на изток.

Теорията за укрепените предбалкански линии се сблъсква с топографските несъответствия на реалността. Във Вътрешна Дакия подобни наблюдения са проблемни, поради относително ниския дял на проучените крепостни съоръжения. Изграждането на бойна защитна линия изисква функционирането на определен брой съоръжения едновременно с една цел - подчинение на централната власт. Със сегашното ниво на проучване на крепостите в провинцията не само не може да се определят със сигурност задачите, с които са натоварени, но и не може да се прецизира тяхната хронология. Крепостите при с. Разлив (м. Боровец) и тази при с. Боженица не могат да функционират като единна защитна линия. Те са изключително далеч от пътищата. Спорове са възможни и около топографската им позиция. Крепостта при с. Боженица е буквално скрита от възвишения, които фланкират Ботевградското поле от изток.

Болшинството от укрепленията на провинцията са близо до равнините. Те никога не губят връзката с плодородната земя, въпреки постулираните варварски инвазии. Вероятно не малка част от крепостите са в непосредствена връзка с откритите селища в своя район. Първите, вероятно, служат като убежища за населението в непосредствената им околност.

Бягството от равнината изглежда е обмислено решение, продиктувано от друга необходимост – нуждата от суровина. Рудните полезни изкопаеми на провинцията се превръщат в нейна визитна картичка. Екстремните надморски височини, на които са регистрирани следи от металургична дейност, недвусмислено потвърждават това. Цели ансамбли от селища крепости, с вероятно прилежащи неукрепени селища, са регистрирани повсеместно в Краището, Осогово, масивите Кукавица и Радан, Сува Гора и още много други. Обезпечаването на сигурността на ресурса и на работата в рудника е сред основните задачи на крепостите в тези извънредни условия. На всички обекти, проучвани чрез планомерни разкопки от пределите на провинцията, са засвидетелствани убедителни следи от практикувани металодобив и металургия.

Относително висок е дялът на откритите земеделски сечива зад крепостните стени. Такива са намирани на обектите Боженишки Урвич, Боровец, височинното селище на хълма Кракра, крепостта при Балайнац (Сърбия), укреплението на Бреговина (Сърбия) и др. В проучвани по археологически път крепости се откриват и други оръдия на труда, които говорят за различни видове занаяти, развивани в тях, като тук думата „занаят“ трябва да бъде разбрана по-скоро като умение, което задоволява нуждите на собствените обитатели на укреплението. В този ред на мисли, манифактурно производство до момента не е сигурно засвидетелствано. Въпреки това, някои находки, може би основателно, могат да бъдат смятани за доказателство в тази насока. Впечатление прави броят на брусове (каменни точила), открити в крепостта Боровец до гр. Правец (тази констатация се прави с уговорката, че отсъствието на такива в други обекти, може да се обвърже с проблем на проучванията или negliжиране на информацията). Откритите при разкопките на крепостта Урвич през 1986 г. 230 каменни топки и 170 топчета за прашка, също могат да се разглеждат като занаятчийски изделия, но по-скоро за задоволяване преките нужди на крепостното население.

Късната античност е времето на разцвет на иновациите в защитните съоръжения. Подем през периода бележи изграждането на протейхизми, потерни и част от по-сложните отбранителни кули. При Белчинската крепост имаме зазидани потерни, които в крайна сметка вероятно са били в първоначалния замисъл, но никога не са функционирали по предназначение. Функциониращ вход с малки размери, различен от основния, е локализиран при Шишманово Кале. Обектът при с. Доспей е типичен пример за нововъведенията, които настъпват през периода в отбранителната техника и военното дело. Разделението на отбранителните линии е добре познато, като примери от провинцията са Велико Градище (с. Конюх), Царичин Град (с. Прекопчелица) и дори късноантичната Пауталия с укрепеното подградие и своеобразен акропол – крепостта на хълма Хисарлък. Както виждаме, приведените примери говорят за висока йерархичност на обектите, при които е засвидетелствано подобно „разгръщане“ на укрепителните линии. Три успоредни укрепителни пояса са засвидетелствани и при крепостта в м. Царичини, чиято важност по трасето Пауталия-Германея е несъмнена.

Различия проличават и при предпочитаните градежни техники и решения. Най-често строителите се съобразяват с естествените дадености на терена. Наблюдават се

множество вариации във формата на укрепленията (крепостта в м. Боровец при с. Разлив обгръща елипсовидно укрепено пространство). При крепостите при с. Ръждавица и Чертиград куртните са издигани избирателно, като не затварят един общ простор. При последната впечатление прави елементарното изпълнение на основния вход, който е оформен като прост отвор, без механизъм за затваряне. Без съмнение най-представителен градеж е използван в издигането на външното лице на крепостната стена на крепостта в м. Царичини, където са използвани квадри от местна порода камък.

5.1.6. Манастири

Единични са случаите в провинция Вътрешна Дакия, когато даден архитектурен ансамбъл е интерпретиран като манастирски комплекс. Трудностите при определяне функционалността на подобна църковна обител са често срещани и при други форми на селищния живот. Сигурната идентификация на даден обект като пътна станция, вилно стопанство и дори крепост е изключително проблемна през Късната античност. Приликите в планировката и архитектурните решения, съвместяването на повече от една функция и разпространяването на укрепителните системи допълнително утежняват идентификацията.

През годините, оприличавани като манастирски комплекси са няколко археологически останки от територията на късноантичната провинция *Dacia Mediterranea*. Това са обектите от кв. Орландовци (София), кв. Лозенец (София) и махала Арбанас (Радомир). От тях, единствено проучванията от кв. Лозенец получават задоволителен и пълен анализ в научната литература. Работната хипотеза на неговите проучватели обвързва разкритите останки в кв. Лозенец по-скоро с представителен извънградски (епископски?) комплекс. Данните за проучванията в кв. Орландовци са изключително оскъдни. Трудностите при негова идентификация проличават при първоначалното му отнасяне към селищния тип на вилните стопанства. Липсата на сигурни данни и посочените по-горе съображения не позволяват да се говори за манастири със сигурност. Въпросите около ролята на комплекса в махала Арбанас на гр. Радомир са в обръщение в родната археологическа литература още от 80-те години на миналия век. Многослойността на обекта допълнително затруднява идентификацията му през вековете. Ранните материали показват наличието на голямо съсредоточие на стоки с търговска предназначеност. Единствено с местно производство, могат да се обяснят стотиците открити костени изделия (основно игли за коса с пластично оформление), медицински инструменти и др. Появата през Късната античност на малко укрепление, както и на църковни постройки в неговата вътрешност, карат В. Любенова да предположи, че на мястото на предполагаемия „емпорион“ се развива укрепен манастир. Вписването на една от двете засвидетелствани църкви на обекта в крепостната стена на укрепението е основен довод на изследователите за замислянето и осъществяването на комплекса като църковен.

6. Некрополи

Пълноценното изследване на селищната структура на провинция *Dacia Mediterranea* би било напразно и непълно без да се обърне поглед върху специфичната група обекти, съставляваща некрополите. Ансамблите от гробни структури дават информация за практикуваните ритуали по изпращането на мъртвия в отвъдното. Хронологическият аспект на дисертацията проследява застъпването на чезнешкото политеистично езичество и набиращото все по-голяма популярност християнско учение, всяко със своите разбирания за задгробен живот. Познаването на находките от гробен контекст и практикуваните обреди по погребване на тленните останки могат да бъдат ценен извор за бита, живота и вярванията на античното население.

На първо място ясно проличава компактността на градските християнски некрополи. Те без изключение са извън градските крепостни стени и често са концентрирани около църковен храм. Християнството изглежда навлиза повсеместно в селищната мрежа на провинцията. Някои отлики от християнския обред обаче показват, че в извънградска среда продължават да се прилагат вероятно езически практики. Пример в това отношение са обезглавените покойници при вторичните погребения в Тураковската надгробна могила. Вторичните отваряния и опалвания на гробната камера от кв. Бенковски (София). Съществени различия се наблюдават при некропола от с. Кошарево (по отношение ориентацията на покойника и действията, извършвани с горяща дървесина). Едновременното засвидетелстване на църква и практикуването на кремация на обекта в м. Кало при с. Поповяне е също изключително интересно. Съществено по-ранни са некрополите при Забел и Мала Копашница, където преобладаващ ритуал на погребване е кремацията. Определяните като мавзолеи комплекси се намират в непосредствения хинтерланд на Сердика при кв. Стефан Караджа и кв. Лозенец. Ако вземем предвид и сградата, интерпретирана като „семейна гробница“ в м. Бански лозя при гр. Кюстендил ще забележим, че подобни постройки са регистрирани в близкия хинтерланд на два от големите градове на провинцията. Без съмнение те съставляват съвършено нов типологически вид съоръжения, далеч надхвърлящ стандарта на гробните структури от *Dacia Mediterranea*. По всичко личи, че това са мемориални комплекси, които са обслужвани и ремонтирани в продължение на десетилетия. С голяма доза сигурност в тях са полагани тленните останки на близки родственици – семейство, фамилия.

Няма как да не направи впечатление концентрацията на най-представителните гробни съоръжения – засводените гробници в непосредствения хинтерланд на съществените селищни центрове – градовете на провинцията. Най-много са засвидетелстваните съоръжения в градските некрополи на Сердика – основен град и провинциална столица на Вътрешна Дакия. Познати са също градени тухлени гробове с плоско покритие, саркофази, гробове с тегулно покритие и различни по характеристика обикновени гробни ями с или без ограждения.

При по-ранните, прилежащи към открити селища от типа викус, некрополи с кремация (Забел, Мала Копашница и Поповяне) преобладават безурновите гробове. Кремацията

не е прилагана на място, а вероятно на обособена клада встрани от гроба. Съществуват различия в организацията на гробната яма.

В познатите ни случаи градските некрополи са доминирани от църковни сгради и/или по-ранни мартириални комплекси, какъвто е случаят в Ягодин мала на Ниш и източния некропол на Сердика около църквата Св. София. Християнски базилики са регистрирани в близост до разкритите гробни съоръжения от некропола на Германея, западния некропол на Сердика, в северозападната укрепена четвърт на антична Путаля и при с. Поповяне.

Изглежда се забелязва приемственост между местата, отредени за погребване през езическия период и тези след възприемане на християнството. Това наблюдение се потвърждава при два обекта – при с. Тураковци и Мала Копашница. При първия е регистрирано вторично погребване на индивиди в първичния насип на езическа надгробна могила, без да бъде достигнато до първичното погребение. При Мала Копашница, въпреки осезаемия превес на регистрирани кремации, се забелязва концентрацията на трупололагания около т. нар. мемориали в същия некропол.

Съществените отлики от християнския обряд се забелязват предимно в извънградска среда. Освен некрополите при Забел, Поповяне и Мала Копашница, където доминиращи са кремациите, отклонения са регистрирани и в некрополите при Кошарево, Тураковци и кв. Бенковски, датирани след средата на IV век. При некропола от с. Кошарево е отбелязано наличието на горяла дървесина в гробните ями, нещо което е регистрирано и при некропола от кв. Бенковски, като там е обяснено с вторично „отваряне“ на гробната яма.

Обединителен фактор на некрополите от Забел, Поповяне, Мала Копашница и Кошарево е металургичният профил на населението, погребано там. Изключително показателни са късовете руда, полагани в гробните ями при с. Забел. Кюлчето желязо, шлаката, потите за топене на метал и т.нар. тежести за стан, които вероятно са ангажирани в металургичния процес, съдейки от откриването на металургична пещ в близост. Високият жизнен стандарт, демонстриран сред инвентара на гробове с кремации от Мала Копашница, е обяснен именно с ангажирането на населението с поминък, свързан с рудодобива и металургията. Намерените заготовки на части от коланни гарнитури също недвусмислено говорят за ангажираността в металургията на населението, погребано край с. Кошарево. Тук е моментът да бъде обърнато внимание и на специфичната група съдове, т.нар. керноси, които откриваме в гробните комплекси при Забел и Поповяне. Те на практика са точен паралел на метални съдове с отвесни стени и покрито с набраздявания дъно, познати ни от находки от Перник – селището на хълма Кракра и крепостта Туида – при гр. Сливен. Вероятно се касае за работен инвентар за промиване на алувиално злато/сребро или магнетитов пясък.

Традиционно инвентарът в гробовете с трупололагане (тези според християнския обряд) е по-оскъден. От находките е видно, че в повечето случаи се касае за елементи на костюма, лични накити и вещи. Особено характерни за източния некропол на Сердика са останките от тъкани – включително златотъкани платове или цели дрехи.

От същия некропол произлизат и няколко находки на запазени останки от обувки/сандали. Често в гробен контекст са откривани стъклени съдове за благовония и др. Редица примери подсказват, че и през християнския период продължава да се практикува поднасянето на Харонов обол.

7. Икономика

Икономическият потенциал на провинцията е съставен от икономическия облик на всяко отделно селище, съставляващо най-малката брънка от провинциалната структура на *Dacia Mediterranea*. Особено голямо значение трябва да се отдаде на частното производство, свързано с определен занаят или аграрен отрасъл. Не всякога може да бъде поставен знак за равенство между локално и манифактурно производство. Ето защо, проследяването на всяка следа в търсенето на производство и добив трябва да бъде разглеждана изключително внимателно в контекста на селищната структура и физикогеографската характеристика на отделния микрорегион. Без съмнение се наблюдава превес на металургията спрямо другите икономически направления в провинцията. Железарството, добивът на черни и цветни метали формират облика на последната. За това сочат многобройните следи от добив на руда почти повсеместно на територията на Вътрешна Дакия.

Изследването е съсредоточено върху практикуването на отделните занаяти и аграрни отрасли, които представят тялото на провинцията, като самозадоволяващ своите нужди организъм. Сведенията за амбалажна керамика – амфорна тара, без съмнение, е доказателство за външна търговска намеса в тази монолитна структура. Профилирането на провинцията (като металургичен гигант на Балканите), несъмнено изисква грижи относно снабдяването с различни продоволствия. На много обекти, включително такива със значителна надморска височина, са регистрирани следи от амфори, доказващи стройна организация на снабдяване с провизии.

7.1. Занаяти

Практикуваните занаяти се документират по археологически път на множество обекти от провинциалната територия на Вътрешна Дакия през Късната античност. Отсяването на манифактурни производства от такива за задоволяване на нуждите на даден индивид или общност не винаги е лесна задача, а често пъти е и невъзможно. Комплекси, чиято продукция е предопределена за продан, при всички положения предполагат наличието на стройна организация на труда и производствения процес. В случаите, когато се касае за локални производства в ограничен мащаб и материална база, може да предположим по-скоро съществуването на работилници и ателиета, които задоволяват нуждите на едно селище или стопанство.

Безспорно икономическото лице на Вътрешна Дакия в голямата си част е формирано от металодобива, който вероятно се превръща в приоритет на имперско ниво. Следи от „топилници“ и други съоръжения за извличане на метал са познати от множество обекти, включително и археологически проучвани такива. Разделянето на производствения процес и „диференциацията“ на етапите по обработката и формирането на изделията предразполагат към разнообразие от археологическа материална база. Засвидетелствани са ковашки работилници, инструментариуми на ювелирни ателиета и др.

Интересни са наблюденията при регистрираните съоръжения за производство на строителна керамика през Късната античност във Вътрешна Дакия. Особено ясно тук изпъква традицията в производството, която намира пряко отражение в уменията на ангажираните в работата по продукцията. Въпреки липсата на локализиран голям център, личи ясната представа от естеството на работата – солидни познания при изграждането на пещите и др. Независимо от това се формира представата за ограничено използване на строителна керамика за нуждите на локални градежи.

Сведенията за производство на битова керамика от провинцията през разглеждания период, са оскъдни. И тук, подобно на развитите останали занаяти, на дневен ред стои въпросът относно определянето на мащабите на производство и предназначението на продукцията. Като големи комплекси за изпичане на битова керамика се открояват обектите край с. Големо Бучино и този в кв. Лозенец – София. Информацията за развитие на съоръжения, свързани с изпичане на керамични съдове на други обекти от провинцията са спорадични.

Често при археологически експедиции се откриват крайните продукти от специфични производства без да се локализират ателиета или работилници. Сред най-разпространените артефакти са находките от кост. Те могат да бъдат с различно предназначение и оценявани дори по художествената им стойност. Като специфичен тип могат да бъдат определени частите от тоалета, направени от кост (игли за коса и др.).

Други производства пък не излизат от рамките на частното производство за собствени нужди. Като задоволяващи собствените потреби на общността се разглеждат умения, като тъкачество например.

7.1.1. Производство на битова керамика

Без съмнение направата на съдове за бита е сред най-широко застъпените производства в античността. Показателно е изобилието от керамичен археологически материал на почти всички обекти от епохата на Късната античност. Все още малко на брой са регистрираните съоръжения за направата на битова керамика от пределите на провинция *Dacia Mediterranea*. Нивото на проучванията не позволява да се правят заключения относно характера на производството и с какви размери е то.

Сред проучените през последните години се откроява комплексът при с. Големо Бучино. Разгърнатата производствена дейност тук говори не само за задоволяване нуждите на прилежащото селище, но и вероятно за пласиране на продукцията на локалния пазар. Към относителна специализация сочи откриването на идентични форми съдове в съоръженията, а именно гърнета с извит навън устиен ръб.

Открояващ се комплекс, свързан с производството на битова (включително глазирана) керамика, се развива в края на VI век в оградената площ на представителния християнски комплекс при кв. Лозенец (София). Регистрираните тук три пещи се свързват с функционирането на грънчарска работилница. Краят на функциониране на производствения център е установен чрез колективна монетна находка от ранното управление на имп. Ираклий (614/615 г.). С предложената хронологична схема на обекта, той се превръща в най-късният засвидетелстван комплекс от подобен тип от територията на Вътрешна Дакия.

Съществен производствен комплекс е локализиран при с. Мала Копашница (Сърбия). Регистрирани са девет пещи за приготвяне на битова керамика, разпределени в две работни ядра. Функционирането им се свързва с времето кр. II – нач. на III в. сл. Хр.

Без съмнение развитието на керамичните центрове през Късната античност е предопределено от множество фактори. Особено важни са физикогеографските особености на района, както и локалното качество на глините. Пещите, техните канали и работни площадки често са вкопани в склонове на естествени доминантни форми на релефа, тези прийоми се обясняват с подобряване на потока на кислород – тягата при двукамерни пещи с вертикална тяга.

7.1.2. Производство на строителна керамика

Сравнявайки съоръженията за производство на строителна керамика, с тези за изпичането на трапезни и готварски съдове, ще видим красноречива разлика в устройството на пещите. Докато предназначенията за съдове варират в своето устройство, големина и форма, то пещите за строителен материал са със сравнително константни размери. Вторите се отличават и със солиден градеж и правилна – правоъгълна (квадратна) форма на същинската си част. Това говори за унификация в производствения процес и спазване на нормативите за предотвратяване на производствен брак.

Регистрираните съоръжения от пределите на провинцията вероятно захранват с продукцията локални строежи. Навярно пряко обвързани с издигането на разделителната крепостна стена на Пауталия са пещите, локализиращи в непосредствената ѝ близост. Продукцията на пещта, проучена при градинката на Археологическия институт в София, също трябва да се обвърже пряко с издигането или поправките на Сердикийската куртина. За ограничено използване на строителна керамика в локален градеж говорят съоръженията, засвидетелствани при с. Големо Бучино и при късноантичния мавзолей и християнския комплекс в кв. Лозенец (София).

Впечатление прави регистрирането на три пещи за строителна керамика в м. Горна Дабовица при гр. Брезник. Любопитно е и наличието на преградна стена, която отделя съоръженията от останалия комплекс. Ограничените проучвания не позволяват да се правят заключения относно насочеността на продукцията, но безспорно се касае за относителна специализация на труда на това място през Късната античност. Граовското поле разполага със залежи на огнеупорни глини. В близост до Брезнишкото Бърдо е регистриран и друг комплекс за производство на керамика, при с. Гърло. Изглежда природните дадености на този микрорегион формират един малко неочакван производствен потенциал на Граово през Античността.

7.1.3. Рудодобив и металообработка

Едни от отраслите, които формират в най-пълна степен „визитната картичка“ на провинция Вътрешна Дакия през Късната античност, без съмнение, са рудодобивът и металургията. Природните дадености, отразени в богатството на полезни изкопаеми, са основната причина за въздигането тук на рударски центрове от различни величини. Източносръбските планини, Осогово, планините на Краището (Ерулска, Пенкъовска, Еловишка и Кървав Камик), Руй, южните склонове на Витоша и Самоковското поле съставляват една от най-големите металоогенни зони на Балканите, която през епохата на Късната античност е обединена под административната шапка на провинция *Dacia Mediterranea*.

Първичният добив на рудата, вероятно е, както изглежда, трудоемко начинание. Доказателства за тежките условия на труд в мините са и част от писмените извори от епохата на Късната античност, достигнали до нас. Експлоатацията на регистрираните галерии при селата Гризилевци, Зеленград, Ямище (община Пробищип – Македония), с. Лояне (община Куманово – Македония), с. Тураковци (община Трън – България), с. Забел (община Трън – България), гр. Брезник, с. Равна Баня (община Медведжа), с. Рударе (Лесковац) и др. може сравнително сигурно да се обвърже с този период. За съществени следи от металодобив има сведения от поречието на р. Черни Искър и нейните притоци, както и цялото Самоковско поле. Каменни отвали и други доказателства за първична обработка на рудата са засвидетелствани при с. Главановци, на вр. Космата чука и вр. Тумба в планина Руй. Първичният етап на рудодобивната дейност предполага използването на обособен инвентар от уреди и инструменти, които формират миньорския инструментариум. С относителна сигурност голяма част от тези оръдия на труда са използвани и в други аспекти от живота. Със сигурност са използвани кирки (различни копачи), чукове, клинове, лостове, лопати, лампи и др. Вероятно част от инструментариума е бил от нетрайни материали – кошове за пренасяне на рудата, дървени корита за промиване и др. Косвено доказателство за близостта на рударските селища до рудните разработки са примерите от селата Ямище (м. Во селото) и Зелениград (м. Воденичище) (община Пробищип – Македония), където в близост до галериите са регистрирани големи количества битова керамика и разнообразен археологически материал. Вероятно подобни селища са засечените неукрепени обекти на съществени надморски височини в планините на Краището.

Без съмнение резултатите от проучванията на крепостта при с. Доспей – Шишманово кале са сред най-надеждните извори за металургията на провинция Вътрешна Дакия. На обекта са представени последващите етапи в обработката на метала (в случая желязо) и своеобразното преминаване на границата от рударство към металообработка и ковачество. Регистрираните на обекта големи късове суровинно желязо – крици са непосредствен продукт от първичната обработка на желязната руда. Подобни късове зле пречистено желязо са регистрирани при разкопките на ранновизантийската крепост в района на прохода Траянови врата, м. Корчов мост при с. Шишманово (днес в чашата на яз. Искър) и др. Сведенията за съществуваща диференциация на труда са от изключителна важност за разбиране етапите на работа, свързани с металодобива. Наличните данни позволяват да предположим ангажираността на част от откритите селища в първичния добив и екстракция на метала. Докато част от крепостните съоръжения са натоварени с функцията за охрана на труда и съхранение на получената суровина.

Косвено указание за функционирането на металургични работилници е регистрирането на т. нар. депа с метални предмети. Подобни находки от територията на провинцията са известни от селището на хълма Кракра (гр. Перник) и с. Секулица (Кратово). В дисертацията те са разгледани по-скоро в светлината на бракуван материал, предназначен за претопяване и поправка, отколкото като укрит инвентар на обитателите на селищата, към които принадлежат. Това предположение се потвърждава от присъствието в тези контексти на оръжия, които едва ли биха били депонирани при неприятелско нашествие.

Следи от металургична дейност не се засичат само в екстремните планински условия на провинцията. Следи от нея са регистрирани и в някои от проучените вилни стопанства. Подобен е случаят с вилата в кв. Бела вода (Перник), където в сграда, отделена от основния комплекс, непосредствено на брега на р. Струма са регистрирани металургична шлака и отпадъчни железни предмети. Като ковашка работилница пък е определено помещение номер осем (8) от Кралевдолската вила. Големи количества оловни стопилки, фрагменти олово и един оловен лист са регистрирани и при археологическите проучвания на късноантичния стопански комплекс при с. Мирвяне (Софийско) през 2017 г. При този тип селищни структури, вероятно, се развива металургична дейност, свързана със задоволяване нуждите на частното стопанство.

Металургична дейност е засвидетелствана и в непосредствена близост до големите градски центрове на провинцията през Късната античност. Така например, на обекта Царичин град (Лебане – Сърбия) едни от първите археологически структури, засвидетелствани от изследователите са „стопилници“ (металургични пещи) по брега на Свиняричка река. Друг съществен селищен център – този при с. Конюх (Северна Македония) също е издигнат в непосредствена близост до рудните залежи на Кратовските планини и Осогово. Късната античност е епохата, когато металургични съоръжения се засвидетелстват в старите градски центрове на провинцията. Пещ за топене на метал е регистрирана в Пауталия. Съществени следи от металообработка има в комплекса пред хотел Шератон и под площада пред църквата „Св. Неделя“ в София,

попадащи в укрепената площ на Сердика. Пример за мащабна металургична дейност (добив на сребро и олово) в градски условия имаме от Улпиана (Юстиниана Секунда). Макар и отдалечен териториално от Вътрешна Дакия, този пример е важен за разбирането на процесите и структурата на работа. Без съмнение впечатление прави наличието на металургичен комплекс зад крепостните стени на град. Още по-впечатляваща е началната дата на производството – в края на III век, когато се предполага, че все още препоръките на Витрувий относно безопасността на труда и диференциацията на производството от обитаемата площ са вземани под внимание.

Без съмнение производството на дървени въглища е основен пункт в развитието на металургичната дейност. Съдейки по методите на средновековната металургия, дървените въглища са използвани в много по-големи количества от самата руда, като съотношението им е било приблизително 3:1 при зареждането на една пещ. Симич описва и друг интересен момент, а именно трудностите по извозването на въглищата, за което е нужен „добър конски път“. Това налагало по-скоро пренос на рудоносната фракция до депото за въглища, а не обратното. Основна суровина за производството, разбира се, е бил дървеният материал. Това обяснява развитието на металургични комплекси в гористи, планински местности. Обезлесяването и произтичащата от него липса на дървен материал и дървени въглища принуждава видните и самоковите в Самоковското поле да се изтеглят далеч на изток към Костенец и Голямо Белово през османския период. Мащабното изсичане на гори с цел добив на дървени въглища оставя своята следа в топонимията на множество райони в Западна България и Източна Сърбия. Често се засичат местностите Жежница и производните ѝ, впечатление прави топонимът Чуряк (дн. Брезник), името на цяла местност Мрвашко (Югоизточна Македония) и др. Последствията от тази антропогенна дейност са отразени от Й. Захариев, като при посещението си на селата в Кюстендилското Краище той отбелязва повсеместната опасност от свлачища, причинена от обезлесяването на района, вероятно последствие от доскорошния добив на въглища.

Засвидетелстваните останки от металодобивна и металургична дейност на десетки (ако не и стотици) обекти с късноантична датировка от рамките на провинцията и граничните ѝ райони дават известно основание да предположим, че Вътрешна Дакия се откроява като металогенна зона в античността. Разгръщането на мащабна металодобивна дейност през по-късните епохи е само потвърждение за потенциала на Вътрешна Дакия много след заличаването ѝ като административна единица. Източна Сърбия, района около Чуприя – поречието на Ресавска и река Раваница се превръщат в едни от металургичните центрове на Балканите през Средновековието. Южните склонове на Витоша, Плана планина, Самоковското поле, Осогово, Краището до XIX век са основни центрове на Османската металургична програма.

7.2. Търговия

Средиземна Дакия заема централно място в сърцето на Балканите. Още със своето сформирание, тя става неделима част от империята и нейния търговски потенциал. Днес

светлината пада върху специализацията на цели области в производство и набавяне на суровини и продукти, лансирането на стоки, с които се захранват големите пазари. Профилирането на отделните райони на империята е особено забележимо в Късната античност. Така в VI век *Dacia Mediterranea* се превръща в една от основните металургични провинции на късноантичната империя. За важноста, която отдава на този район империята, говори изграждането на крепостните съоръжения в района на Крива Паланка. Именно тези укрепления се предполага, че са свързани с охрана, както на труда в рудниците на днешна Североизточна Македония, така и с охрана на пътя към Пауталия и Сердика. На този етап от проучванията не могат да се направят заключения, но подобна конфигурация навярно се наблюдава и в Лесковачката котловина. Строежът на крепостни съоръжения там през VI век може да се обвърже от една страна с въздигането на Юстиниана Прима, а от друга с експлоатацията на рудниците в околността.

Основен археологически материал, индикатор за кипяща търговия, са фрагментите от т. нар. амбалажни съдове – амфорна тара. Следи от амфори с гребенчати стени се откриват на стотици обекти от територията на Вътрешна Дакия. В много случаи данните за тях биват negliжирани и с това може да се обясни липсата им в публикации. Все пак от известните споменавания могат да се обобщят няколко наблюдения. На първо място се забелязва голямата чисто топографска вариативност при регистрирането на транспортните съдове. Фрагменти от гребенчати амфори се срещат както в големите градове на провинцията, така и на труднодостъпни крепости. Откриването на такива съдове в отдалечени крепостни съоръжения отхвърля тезата за изолация от икономическия живот на провинцията в Късната античност.

Други находки, които се свързват с търговския живот на дадено селище са везните. Части от такива са намирани както в градски центрове, така и в крепостни съоръжения. Подобни свидетелства за търговски живот са регистрирани в градове като Скупи и на обекта Царичин град до с. Прекопчелица. Може да предположим, че везните са присъствали като инструментариум в някои занаяти, където са били необходими прецизни измервания и притегляния, например ювелирството. Откриването им в комбинация с екзагии ги свързва с проверка тежината на благородния метал. Ограничената им употреба би могла да се допусне и в медицината.

7.3. Аграрна икономика

7.3.1. Земеделие

Земеделието е основен дял от аграрната икономика на Римската империя. Лемежите (наричани още палешници) са едни от най-разпространените инструменти, ангажирани в земеделската работа през античността. Намирането им в археологически контекст е указание за производство на житни култури и обикновено се свързват с мащабно обработване на земята. Палешниците са специфичен тип оръдие на труда. Само по себе си откриването на лемеж в ясен археологически контекст, говори за развитие на земеделие със средни или дори големи размери. Използването на рало предполага

обработката на големи площи земя. Развитието и разпространението на различните форми поставят въпроси, които се дискутират в световната археологическа и етнографска литература и до днес. Една от големите трудности при тяхното датиране е сравнително константната форма на работната повърхност почти до средата на XX век. Характерните за периода I-IV век лемежи от българските земи са сред най-разпространените и в отрязъка V-VII век. Това са лемежи с триъгълна работна повърхност и дълга дръжка (клин), чрез която са се прикрепяли към дървената част на ралото (различни разновидности на типове В и С по типологията на Й. Хенинг и съответно типове 5, 6 и 7 по И. Чолаков). Подобни палешници са засвидетелствани както на обекти с добри условия за земеделие (Сердика, вилата в кв. Обеля, селището на хълма Кракра), така и на обекти в планински райони, сравнително отдалечени от котловинните полета на провинцията. Такъв пример ни дава находката от с. Горна Вrabча, отдалечена на между 7 и 18 км от Пернишкото високо поле и открита на между 800 и 1000 м надморска височина. На не по-малка височина, но сравнително близо до долината на р. Джерман е намерен лемеж тип В4 по Й. Хенинг/тип 7 по И. Чолаков на обекта „Кула“ (Дупница), над тунела на АМ Струма.

Наред с лемежите с клиновидно прикрепяне към ралото, се забелязва изтегляне на изток на т. нар. лемежи с втулка, които са разпространени по-рано в централна Европа (лемежите от типове А). Именно това придвижване от изток на запад във времето може да опровергае сравнително късната датировка на няколко находки на лемежи тип А. Тези оръдия на труда се срещат спорадично в пределите на България в периода V-VII век. В следващите векове те стават масово явление на Балканите. Такъв лемеж е регистриран в западните за провинцията територии, на обекта Градище при село Руйковац. Подобен палешник е засвидетелстван в Пауталия, но неговото местонамиране не е неизвестно, още три лемежа от този тип са намерени при разкопките на хълма Кракра при гр. Перник.

Наред с „плужното“ земеделие, в пределите на Вътрешна Дакия се е развивало и т. нар. „градинско“ земеделие. За това свидетелстват находките на различни видове оръдия на труда и най-вече мотиките и различните видове копачи. Те се отличават с доста голямо разнообразие на форми. Обяснение за спецификацията на техните работни повърхности може да се търси в почвените особености на района, в който се откриват. Без съмнение най-разпространената форма за провинцията е т. нар. „дикел“ (тип К3 по Й. Хенинг/тип 3 по И. Чолаков) или мотика с два шипа. Находки са намирани почти навсякъде в Средиземна Дакия – Кадин мост (Невестино), Царичин Град (Лебане), хълма Кракра (Перник) и Германея (Сапарева Баня). Явно формата е разпространена и в провинция Дардания, находки от тип К3 са засвидетелствани от Скопие и Сува Река (Косово) (Hening 1987). Подобен инструмент в съвременното се свързва с обработка на каменисти почви в планински и полупланински райони. Днес те се използват в лозарството, разпространени са в Асеновградско, Странджанско и Старозагорско. До наши дни се срещат и по поречието на р. Струма, където явно продължава вековната традиция, свързана най-вече с топографски и почвени особености на района. Сравнително равномерно са разпределени находките на мотики от тип К в провинцията. Такива са откривани предимно в близост до котловинните полета на Вътрешна Дакия – Сердика,

Пауталия, Царичин град, хълма Кракра и др. Най-отдалечената от долината е находката от с. Кадровица, като там се касае за специфична форма – K17.

С топографското изместване във височина на късноантичните селища може да се допусне и промяна в прилаганите техники в земеделието според В. Динчев.. Разполагането на поселения по склоновете на масивите, оградящи котловинните полета или дори в планински местности се явява една от емблематичните изменения в селищното развитие на Вътрешна Дакия през Късната античност. Тази промяна навярно е провокирала нуждата от създаване на нови обработваеми площи. Те най-вероятно са били разкривани посредством изсичане, изкореняване и дори опожаряване на масиви заети с горска растителност. В този ред на мисли възприемането на мотиката като „градински“ инструмент не винаги е правилно. В по-ново време те са използвани и при сеенето на жито. Това се е случвало в планински и полупланински местности, особено след т. нар. очистване посредством косери и копачи. В търсенето на нови обработваеми площи населението изсича горска растителност. Изровените коренища сами по себе си разоравали новите обработваеми площи, а населението, посредством мотиките „загръщало“ семената. Така ролята на ралото и асиметричния лемеж се изземала. Това изземане на функциите на плуга (лемежа) може да бъде обяснение на по-малкото регистрирани находки на подобни сечива от Късната античност в сравнение с Ранното средновековие.

Сърповете са сред най-константните по форма оръдия на труда от периода I-IV век, но и почти до ново време. Те са и най-разпространените селскостопански сечива от пределите на провинцията. Различни разновидности произлизат от селището на хълма Кракра – Перник, обектите в кв. Бела Вода (Перник), кв. Бусманци (София) и кв. Обеля (София). Друг режещ инструмент, използван от античността до днес, е косата. Разновидности на това оръдие на труда са откривани на хълма Кракра (Перник), обектите в кв. Бела Вода и махала Арбанас на Радомир. За разлика от сърповете, косите вероятно са използвани приоритетно за събиране на храна за едрите и дребните преживни животни. Не бива да се изключва ограниченото им използване в земеделието. Данни за ангажираност на косите в прибирането на зърнени култури имаме от късно време в Добруджа и Източна Тракия. Силовият похват предполага използването на подобни сечива в събирането на все още неузрели напълно житни класове (поради опасност от изронване на зърното).

Друг тип режещи сечива са косерите. Тяхното приложение по правило се свързва с овощарството и лозарството. Най-вероятно тези инструменти са използвани и в очистването на терени от храстова растителност. Най-разпространена форма е G 1b по типологията на Й. Хенинг. Тя се припокрива с тип 3 по И. Чолаков. Подобни сечива са документирани от Пернишкото и Радомирското поле – три екземпляра са известни от обекта в кв. Бела Вода (Перник), още три са известни от комплекса при с. Кралев дол. Две сечива произлизат от късноантичното селище на хълма Кракра при гр. Перник. Още два косера са известни от обекта в махала Арбанас на гр. Радомир и един от село Негованци.

7.3.2. Скотовъдство

Сведенията за животновъдството през Късната античност са силно ограничени. Това е най-слабо представеният откъм археологически материал дял от икономиката на провинция Вътрешна Дакия. Допълнително затруднение за разбиране на този поминък е липсата на достатъчно публикувани остеологични анализи, които навлизат по-осезаемо в помощ на археологията от разглеждания период едва от началото на XXI век. Натрупаните до момента данни не могат да дадат изводи за отглежданите видове по микрорегиони. Все още малко са обектите, на които методически във времето се правят подобни проучвания, а още по малко са публикуваните резултати. Въпреки че такъв тип проучвания почти не са правени за обекти в границите на късноантичната Вътрешна Дакия, с доза вероятност може да предположим, че синхронни по време и подобни по вид обекти от други части на България ще ни предоставят информация, която да е приложима към касаещата насотящото изследване територия. Данните обаче трябва да се приемат изключително критично.

Константно е присъствието на свине, говеда и дребни преживни животни при всички обекти, за които има данни. Като при няколко от тях се наблюдава зависимост между топографско разположение на обекта и преобладаващия тип животновъдство. Примерите от крепостите Шишманово Кале (с. Доспей, Самоковско), при местността Калата (Якоруда), Градище (с. Дренково, Благоевградско) ни разкриват картина на приоритетно отглеждане на дребни преживни животни. Това може да се обясни със сравнително трудно достъпните места, на които се издигат крепостите и по-голямата маневреност и приспособимост, особено на козите. При гореспоменатите обекти говедата също присъстват, но са представени с кости от по-малко на брой индивиди. Това от своя страна може да се обясни с по-голямата млекодобивност на едрия рогат добитък. Не бива да се забравя и количеството месо, което е използвано за храна от отглежданите говеда.

8. Заключение

Въз основа на направения анализ може да се каже, че в много отношения в развитието на селищната мрежа на провинция Вътрешна Дакия се наблюдават тенденции, познати и от други краища на римската империя – стесняване на укрепената градска площ, нарастване на броя на укрепените височинни селища, търсене на повече сигурност на естествено защитени позиции, изчезване или коренна промяна на извънградските вили (една от отличителните за провинцията селищни форми в предходния период), поява на нови по своята същност и облик градски центрове, които вече нямат на практика нищо общо с античните градоустройствени принципи и освен всичко манифестират възшествието на християнската вяра, превърнала се в единствена имперска религия именно през въпросните столетия. Типичен пример за настъпилите промени е важният селищен център при с. Прекопчелица (Сърбия), м. Царичин град, идентифициран с късноантичния градски център Юстиниана Прима. Избирането на естествено укрепено място при водослива на две реки, както и умелото разделяне на укрепената площ са

новости за градоустройството от епохата. За разлика от старите центрове на провинцията, новите структури са далеч от интензивно използваните пътни трасета. С голяма доза вероятност те са позиционирани на артерии с локално значение. Подобно на обекта при м. Царичин град, този в м. Велико Градище при с. Конюх (Република Северна Македония) попада в сърцето на металургичен район. Обвързването на новите градски центрове с металургичния поминък навярно не е случайно. Обединяването на няколко ключови физикогеографски фактора при избирането на местоположение на новите за епохата градове дава възможност за един вид прогностика в търсенето на познатите ни единствено от извори съществени селищни формирания. По този начин може да предположим наличието на подобен център при Бърдото на днешния град Брезник. С доза вероятност може да търсим там един от непознатите и нелокализираните до момента центрове на хори, споменати от Прокопий Кесарийски в “De aedificiis”.

Изглежда промените в селищната мрежа на провинцията са общовалидни за всички нейни представители. Типично за периода е изтеглянето на откритите селища във височина. За съжаление представители на този селищен тип са проучвани основно при спасителни археологически разкопки. Ето защо данните относно промени в площта, бита на обитателите и прочие е трудно да бъде разисквана в детайли на този етап. На база ограничените изследвания може да се предположи относителна специализация на някои селища в организацията на пределен тип продукция. Така обитателите на селището в м. Кало при с. Поповяне навярно са с металургичен профил. Пещите за керамика, както и близостта на викуса при с. Мала Копашница (Сърбия) до рудните залежи в сърцето на Лесковското поле също говорят за относителна специализация в тези отрасли.

Характерен селищен тип за периода на Късната античност са обектите от типа *villa rustica*. Те се явяват изключително специфична група, чиято същност остава до голяма степен непозната днес. В литературата са разглеждани като структури, които твърде често въплъщават в себе си утилитарен облик. Те са определяни като задоволяващи своите нужди стопанства, чиято продукция по презумпция трябва да е насочена към близкия или по-далечния пазар. Всяка от тези вили има свой собственик, който изглежда е разполагал със съответния паричен потенциал да създаде, развива и да печели от съществуването на подобна структура. Вилните стопанства биват разделяни на такива с чисто стопански функции до такива с резиденциален облик. Въпреки съществените различия на двата типа, те се намират в една и съща физикогеографска среда – в равнината, близо, ако не и в непосредствена връзка с основните пътища на провинцията или микрорегионите, в които те попадат. Тази им позиционираност ги излага на съществени заплахи във времето на епохата на „великото преселение на народите“, когато пътищата са основните маршрути за проникване на варварите.

Археологически засвидетелстваните разрушения на селища от периода са нещо характерно за почти всички разгледани обекти. Разбира се, зад всички наблюдавани явления от подобен характер прозира варварската заплаха, която с течение на времето става все по-осезаема и ежедневна и е основен фактор за царящата несигурност най-вече в дунавските провинции на империята. Възможностите за обяснение на

регистрирани катаклизми на част от обектите не могат да се изчерпат единствено с варварски атаки. Редица други (основно природни) феномени могат да бъдат посочени като причина за засвидетелстваните разрушения на част от разгледаните обекти. За голямо съжаление подобно на данните за военни конфликти, така и палеосейсмологията в колаборация с археологията разчита предимно на писмени извори. Не бива да бъде отхвърлена възможността част от разрушенията да са предизвикани от локални аварии.

Вътрешна Дакия демонстрира по убедителен начин, че измененията в селищната мрежа могат да се дължат не само на външен натиск и принуда, а и да са резултат от вътрешни процеси в късноримското общество, свързани най-вече с икономически промени и засилване на значението на някои стопански отрасли като рударството и изобщо добива на различни суровини. Както стана ясно, значителна част от укрепените височинни селища в провинцията, изглежда са свързани с все по-интензивния рудодобив, превърнал тези краища на Римската империя в истинска *terra metallica*.

Предполагаемият манифактурен добив изисква функционирането на изключително строен механизъм. Той напомня за процесите, които протичат през Римската епоха в кариерите за камък в Египет и при добива на метали на редица други места в империята. Вероятно, въпреки широкия спектър от вариации на концесия целият добив протича под шапка на имперските директиви. Специализацията на труда в този отрасъл създава образа на късноантичната провинция. Именно този ограничен спектър от крепости, обвързани с рудодобива и охраната на пътищата, могат да бъдат определени като „военни крепости“. Доколкото „военното“ се крие в централизираната власт. Прегледът на укрепленията недвусмислено доказва широк набор от вариации в архитектурните решения. От използване на прости градежни техники (Чертиград – Етрополско) до разделянето на укрепената площ на сектори, подобно на най-съществените селищни форми от периода, считани за новите градски центрове на епохата (при Шишманово кале).

Осъзнаването на значението, което икономиката може да има върху облика и динамиката на селищната мрежа, прави възможно да се погледне и под по-различен ъгъл явление като изчезването на вилните стопанства, обичайното – и в общи линии незадоволително – обяснение на което са отново варварските нашествия.

Изглежда независимо от променената обща топография на селищната мрежа в провинцията през разглеждания период, хората се стремят да търсят баланса между сигурността и осигуряването на прехраната, опитвайки се да останат възможно най-близо до (в периферията на) значимите котловинни полета, които представляват на практика единствените късчета що-годе плодородна земя в този иначе почти изцяло планински свят. Единствените селищни форми, които правят изключение са тези обвързани с металодобива. Тях ги откриваме на екстремни височини в планинските масиви, които ограждат котловинните полета. Изглежда жизнено важно за съществуването на металургичните центрове е както близостта до рудните фракции, така и близостта до горивния материал. Именно за това откриваме следите от

металообработка високо в планинските масиви, в днес гористи местности, които вероятно в миналото са били безмилостно обезлесявани заради добива.

Изглежда силно вероятно предположението, че централната власт полага немалко грижи за поддържане на нормалния ритъм на живот в провинцията. Удивително многобройните – за съжаление най-често само мимоходом споменавани – находки на амфорна тара, присъстващи както в големите градски центрове, така и в най-отдалечените укрепени селища, са свидетелство за обмен и най-вече за централизирано снабдяване на населението с храни. Не е невероятно именно нарастващото за империята значение на металодобива и металообработката да е причина Вътрешна Дакия и нейното население да се радват на особено внимание от страна на властта. Разбира се, за да се установи дали действително е имало по-специално отношение към тази земя, е необходимо да бъдат направени и други регионални изследвания от подобен характер, за да има съпоставима база за сравнение.

За съжаление, въз основа на досега проученото и публикуваното трудно може да се навлезе в детайли и конкретика относно динамиката както на селищната мрежа, така и на икономическите процеси в провинцията. Твърде слабата проученост на огромния брой от известните селищни обекти не позволява да се правят каквито и да било заключения, базирани на по-фини хронологически наблюдения. Макар Късната античност да ни се струва като цяло кратък период, в крайна сметка три века и половина са достатъчно време, което да позволи протичането на разнопосочни процеси, които на този етап остават скрити от нас. Малкият брой известни към момента находки на сечива и ниският процент на тяхната публикуваност прави на практика невъзможно да се даде смислен отговор на въпроса относно истинския икономически облик на провинцията. Да, можем да се досещаме в духа на обичайната формулировка, че „селското стопанство играе важна роля в живота на населението“, но на този етап не сме в състояние дори да кажем дали земеделието има доминираща роля в селското стопанство за сметка на скотовъдството, или пък е точно обратното. Почти пълната липса на открит земеделски инвентар при комплекси, традиционно определяни като стопански комплекси, е смущаващо. Така при част от вилните стопанства пренебрежимо малък е делът на сечива за обработка на почвата и последващото събиране на житните култури например. Това отсъствие може да се обясни с нарастващата специализация на част от обектите. Така например Обелската вила вероятно е специализирана в отглеждането на добитък (говеда), продуктите от които навярно са предназначени директно за близкия сердикийски пазар. Откритите цедилки и конусовидни съдове с голяма вместимост при вилите край селата Мирояне и Кралев дол също са показателни за относителна специализация в производство на различни млечни продукти. Фрапиращо е, че ако трябва да съдим само по известните ни находки, ще сме принудени да констатираме, че животновъдството на практика не е играло никаква роля за обитателите на този планински свят.

Нисък остава и делът на проучени съоръжения за приготвяне на керамични изделия. Като открояваща се тенденция може да отбележим предполагаемата връзка на стандартизирана продукция на строителна керамика със снабдяването на локални

градежи. Малко са доводите, които подкрепят тезата за захранване на местен пазар с произведения, предназначени за продажба. Данните за производство на битова керамика са дори още по-оскъдни.

Съвременното ниво на проучванията предоставя възможността за разискване на проблематиката, която разгърнах в настоящия труд. В този смисъл, последният бих искал да бъде приет като едно добро начало за по-нататъшна дискусия. Явните несъвършенства в методиката на проучванията през годините от една страна затрудняват съвременните изследвания, от друга страна обаче представят възможност пред изследователите. Нужно е само да се спомене огромният обем от материал, който все още е необработен и непубликуван във фондовете на музеите. Актуализацията на информацията относно обектите, засвидетелствани при обходни проучвания също е сред усилията, които могат да бъдат положени в съвременното. Стремехът към подобряване на археологическата документация и степента на нейната публикуваност е в ръцете на настоящето поколение археолози. Прибягването към способности от археометрията, палеозоологията, палеоботаниката и др. е не само желателно, но и задължително в съвременното. Немислими до близкото минало са ползите, които днес познаваме от работата чрез неструктивни методи на проучване.

Автосправка за приносите на дисертационния труд:

- За пръв път в българската научна литература е предложено цялостно изследване на селищната мрежа и стопански живот на късноантичната провинция *Dacia Mediterranea*.
- Съставено е приложение – каталог, съдържащо в себе си 1313 каталожни номера, отговарящи на обекти с късноантична датировка от пределите на провинция *Dacia Mediterranea*.
- Направен е задълбочен историографски преглед, разкриващ достиженията на трите национални археологически школи.
- Направен е критичен анализ на изворовата база.
- Чрез критичен анализ на писмените извори е направен опит за стесняване хронологическите граници на „живот“ на провинцията.
- Очертани са зависимости между физикогеографската характеристика на региона и поминъка на късноантичното население.
- Очертани са важните етапи в административното и икономическо развитие на провинцията. Предложени са алтернативи на утвърдени през годините схващания за катаклизми, влияещи върху селищното развитие на *Dacia Mediterranea*.
- Предложена е хипотеза относно изчезването или преобразуването на феномена „римска вила“ и обвързването на този процес с административни и политико-икономически промени след средата на V в.

- Предложена и обоснована е локализацията на непознат до момента късноантичен градски център по склоновете на хълма Бърдо – дн. гр. Брезник (България).
- Въведена в научно обръщение е част от данните от първичната документация на някои от обектите, определяни като „римски вили“ от непосредствената територия на антична Сердика.
- Обработен е непубликуван до момента материал от късноантичния комплекс в кв. Обеля (София).
- На база обработените сечива и предмети от неблагоприятен метал от комплекса в кв. Обеля (София) е направен опит за отсяване на специализацията на късноантичното стопанство като такова ангажирано в животновъдството, добива и дистрибуцията на говеждо месо.
- Чрез внимателен анализ на ономастичните данни от района, в комбинация с археологически данни, са представени модели на пътните комуникации на провинцията.
- Използвани са съвременни софтуерни решения за систематизация, анализ и визуализация на събраните данни и нагледно са демонстрирани възможностите за осмисляне на наличната информация, която предлагат те.
- Изработено и обнародвано е онлайн-приложение, позволяващо на потребителя сам да работи със събраните в хода на работата данни

Списък на публикации по темата на дисертацията:

Антонов под печат: А. Антонов. „Хълмът „Бърдо“ при гр. Брезник – възможност за локализация на непознат до момента късноантичен градски център“. В: поредното издание на “Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis” (SAUS).

Антонов под печат: А. Антонов. „Пътните комуникации през Софийското поле в Античността (Поглед към топонимията на Източна Сърбия и Западна България)“. В: поредното издание на сборник „Сердика-Средец-София“.